MAURICE MAETERLINCK

MUDROST I SUDBINA

ZAGREB
IZDANJA „GRIČA"
1918

S FRANCUSKOGA PREVEO ALEKSANDAR GRLIĆ

Tisak Hrvatskog štamparskog zavoda d. d. u Zagrebu.

MUDROST I SUDBINA

I.

U ovoj će se knjizi govoriti često o mudrosti, o sudbini, o pravednosti, o sreći i o ljubavi. Čini se, da ima nešto ironije u ovakom evociranju jedva vidljive sreće usred tako stvarnih nesreća, u dočaravanju možda idealne pravednosti u krilu i odviše materijalne nepravde, u čaranju ljubavi, koju je teško naći sred toliko očevidne mržnje i ravnodušnosti. Čini se, da bi bilo jedva podesno dati se u dokolici na posao i tražiti u zavojima ljudskoga srca kakvo pouzdanje ili ozbiljnost, kakvu zgodu da se nasmijemo, zanesemo i zavolimo, kakav razlog zahvalnosti i divljenju, dok najveći dio toga ljudstva, u čije se ime podiže glas, dalek od toga da se bavi unutrašnjim radostima i dubokim utjehama, nema šta više ni sigurnosti ni vremena, da do kraja okuša i same životne jade i pustoši.

Prigovorilo se moralistima, medju inima i Epiktetu, što uvijek govore samo o mudrome. Ima nešto istine u tom prigovoru, kako je ima malne u svakom prigovaranju. Najzad, kad bi čovjek imao smjelosti da ne sluša drugoga glasa, već onaj najjednostavniji, najbliži i najsilniji svoje savjesti, bila bi mu prva i najpreča dužnost pomoći što većem broju nevoljnika u što širem krugu oko sebe. Trebao bi da postane bolničar, da pohadja siromake, tješi žalosne, osniva uzorne zavode, da bude liječnik, ratar i da se, kao učeni ljudi laboratorijem, ne bavi ničim drugim, nego otkrivanjem najnužnijih i najmaterijalnijih prirodnih tajna. Ali svijet, u kojem u danome času ne bi bilo drugih, već samo takvih ljudi, koji bi pomagali jedan drugome, ne bi mogao dugo da ustraje u tom harnom djelovanju, kad se nitko ne bi laćao potrebne dokolice, da se bavi i drugim čime. Baš nekim ljudima, što izgledaju nekorisni, imamo da zahvalimo, što će uvijek biti izvjestan broj ljudi nesumnjivo korisnih. Najbolji dio dobra, što se oko nas u ovom času čini, rodjen je u duhu jednoga od onih, koji će zanemariti možda i više od jedne važne i neumitne dužnosti, a samo zato, da se uzmognu zamisliti, predati razmišljanju ili govoriti. Znači li to, da su ovi učinili ono, što je bilo najbolje da se učini? Tko bi se usudio odgovoriti na to? U očima smjerne i poštene duše, kakovima valja da i budemo, čini se, da je ono najbolje uvijek samo ona najjednostavnija i najpreča dužnost. Pa ipak ne bismo mogli dosta da požalimo, kad bi čitav svijet izvršivao samo svoje najbliže dužnosti. U svim je vremenima bilo ljudi, koji su s pravom držali, da svoje sadašnje dužnosti vrše već time, što pomišljaju na dužnosti, koje će dalje slijediti. Najveći je dio mudraca priznao, da se ti ljudi nijesu varali, a dobro je, kad mislilac nešto potvrdi. Istina je doduše, mudrost se nalazi kojiput u protivnom od onoga, što tvrde najmudriji. Ali šta mari? Bez te tvrdnje ne bismo je mi ni zamijetili, a mudrac je bar učinio svoju dužnost.

II.

Danas je nevolja jedna bolest ljudstva, kao god što je bolest jedna nevolja čovjekova. Pa kao što za bolest imade liječnika, trebalo bi da ih bude i za ljudsku nevolju. No slijedi li otuda, što je bolest stanje nažalost općenito, da se mi nikad ne bismo smjeli baviti i zdravljem, a onaj, što na primjer uči anatomiju, fizičku znanost, koja najviše odgovara moralu, imao bi zar da se bavi jedino razobličenjima, što ih kakav manji ili veći kvar izazove na čovječjem tijelu? Važno je, da tijelo bude zdravo i dobro razvijeno, kao god što je važno, da moralist, koji s visine gleda prozrijeti sadašnje vrijeme, bude sretne duše ili bar da osim dovoljno svijesti ima ono, što mu treba, da takav bude.

Mi živimo usred jedne velike nepravde, ali ja mislim, da nema takove ravnodušnosti i okrutnosti, te ne bismo gdjekada mogli da govorimo tako, kao da nepravde i nema, jer inače nikad ne izadjosmo iz njezina kruga.

Potrebno je, da neki sebi dopuštaju misliti, govoriti i raditi, kao da su svi sretni; ako im se to ne dopusti, kakvu bi sreću i pravednost, kakvu ljubav i ljepotu našli drugi onog dana, kad im udes otvori javne vrtove obećane zemlje? Istina, može se reći, da valja ponajprije baviti se onim, što je »najvažnije«. Ali baviti se onim, što je »najvažnije«, nije uvijek i najmudrije. Često više vrijedi poći odmah na »više«. Kad voda poplavi stan holandijskoga seljaka, te more ili rijeka sruši nasip, bit će za njega najvažnije da spasi blago, živež i pokućstvo, ali mudrije bi bilo, kad bi on pošao da se bori protiv valova i pozvao sa vrha nasipa sve, koji živu pod okriljem uskolebane zemlje.

Čovječanstvo je dosele bilo kao neki bolesnik, koji se obraća i okreće po svom krevetu, da nadje počinka, ali to ne smeta, da su mu gotovo jedine utješljive riječi kazivali oni, koji mu govorahu, kao da nikad nije bilo bolesno. Jer čovječanstvo je stvoreno da bude sretno, kao što je i čovjek stvoren da bude zdrav, pa kad mu se govori o njegovoj nevolji, ma i usred najopćenitije i najtrajnije nevolje, čini se, kao da mu se govori samo prigodimice i prolazno. Nije neumjesno obraćati se k njemu, kao da se uvijek nalazi u predvečerje neke velike sreće ili neke velike izvjesnosti. Ono tu doista i jest, po svojem nagonu, ma ne dočekalo ni sjutrašnjega dana. Uvijek je dobro vjerovati, da će nam malko više mišljenja, malko više smionosti, malko više ljubavi, malko više radoznalosti, malko više životna žara dostajati, da nam se jednog dana otvore vrata radosti i istine. Nije to sasvim nemoguće. Nadajmo se, da će jednog dana cijeli svijet biti sretan i mudar, pa ako taj dan ne će možda nikada ni doći, ne će biti zločinstvo, što smo mu se nadali.

U svakom je slučaju potrebno nesretnima govoriti o sreći, da ih se nauči, kako će je upoznati. Oni tako vole da misle, da je sreća stvar izvanredna i gotovo nedokučiva! Ali kad bi svi oni, koji se smatraju sretnima, mogli prosto da navedu razloge svojeg zadovoljstva, vidjelo bi se, da izmedju žalosti i veselja nema nikakove druge razlike, nego što je razlika izmedju jednog veselijeg i jasnijeg shvatanja i jednog neprijaznog i tmurnog robovanja ili kao što je razlika izmedju jednog uskog i tvrdoglavog tumačenja i jednog skladnog i šireg. Oni bi uzviknuli: »Zar je dakle samo

to? Ta i mi onda imamo u našem srcu zametaka ovakove sreće!« Zaista, vi ih i imate u njemu. Ima ih cijeli svijet, više nego velikih fizičkih nesreća. Ali ne valja s omalovažavanjem govoriti o toj sreći. Jer druge ni nema. Najsretniji je čovjek onaj, koji najbolje poznaje svoju sreću, a najbolje je poznaje onaj, koji najdublje zna, da sreću dijeli od jada samo jedna visoka, neumorna, čovječna i smiona misao.

Spasonosno je što više govoriti o toj misli; ne, da nekome nametnemo onu, koji mi imamo, nego da se u srcima onih, koji nas slušaju, malo pomalo porodi njihova. Ta je misao kod svakoga od nas drugačija. Vaša mi se ne svidja; možete mi je, koliko vas god volja, rječito ponavljati, ali ona ne će dirnuti skrivenih organa mojega života. Moju moram da dokučim ja sam, svojim silama. Pa ipak, govoreći mi o svojoj misli, vi ćete mi pomoći, a da i ne znate, da se dovinem moje. Doći će, pa će me ono, što vas žalosti, pridići, a ono, što vas tješi, ožalostiti, ali ne smeta: ono, što ima lijepo u vašoj utješljivoj viziji, ući će u moju žalost, a ono, što ima veliko u vašoj žalosti, ući će u moje veselje, ako je ono dostojno vaše žalosti. Prije svega treba da pripravimo na površini naše duše neku tako da kažemo uzvisinu, da sa nje primimo tu misao, kao što su svećenici starih religija iskrčili vrhunac gore i oslobodili ga grmlja i šikarja, da ondje dočekaju vatru sa neba. Moguće je, pa će nam sjutra s planete Marsa doći u definitivnoj istini o sastavu i svrsi svijeta bespogrješna formula sreće. Ona ne će ništa promijeniti, niti će išta popraviti u našem moralnom životu, jer mi već odavna živimo u iščekivanju i želji za poboljšanjem. Svaki će se od nas okoristiti dobročinstvima ove nepromjenljive formule i uživati ih srazmjerno sa nesebičnim, očišćenim i već rasvijetljenim mjestom, koje će ta formula naći u njegovoj duši. Čitav moral, sva znanost o pravednosti i sreći ne bi trebala biti nego tek jedno iščekivanje, jedna po mogućnosti što veća, što bolja i što iskustvenija priprava. Sigurno je poželjan dan, kada ćemo napokon svi živjeti u izvjesnosti, u naučnoj, potpunoj i neoborivoj istini; ali dok čekamo na taj dan, dano nam je živjeti u jednoj još važnijoj istini, u istini naše duše i našeg značaja, a neki su nam mudraci pokazali, da je takav život bio moguć i usred najvećih stvarnih bludnja.

III.

Je li uzaludno govoriti o moralu, o pravednosti, o sreći i o svemu, što ovamo spada, prije one definitivne ure znanosti, što može sve da preokrene? Možda smo mi samo prolazno u tminama, a mnoge stvari ne izgledaju jednake u mraku i na danjem svijetlu.

Bitni se dogadjaji našeg fizičkog i moralnog života zbivaju jednako nužno i potpuno u tami, kao i na svijetlu. Treba da živimo čekajući na zagonetnu riječ, a živući što je moguće sretnije i otmjenije, živjet ćemo to silnije i imati više smjelosti, više neodvisnosti, više oštroumnosti u želji i traženju istine. I napokon, što god došlo, vrijeme, što smo ga posvetili proučavanju samoga sebe, ne će biti izgubljeno. Na ma kakav način pogledali jednom u lice tomu svijetu, kojemu i mi pripadamo, biti će u njemu

ipak mnogo više osjećaja, strasti i nepresušnih tajna, nepromjenljivih u duši ljudskoj, nego što je zvijezda, koje prate zemlju, ili po znanosti osvijetljenih zagonetaka. U krilu neoborive i potresne istine čovjek će se bez sumnje podići, no on će se podići prema nepromjenljivoj naravi ljudske duše, i jako je vjerovatno, da će time više, što će jača i utješljivija biti općenita izvjesnost, i problemi pravednosti, morala, sreće i ljubavi zauzeti jednom izraziti vid, kakav su uvijek imali u očima mislilaca.

Treba živjeti tako, kao da se uvijek nalazimo u predvečerje velikoga otkrića, i pripravljati se, da to otkriće dočekamo po mogućnosti što potpunije, sa što manje straha, a sa što više žara. I najbolji je način, kako da ga dočekamo jednoga dana, ma pod kojim se oblikom ono pojavilo, da mu se od danas nadamo tako visokom, tako prostranom, tako savršenom, tako plemenitom, kako ga samo možemo zamisliti. Ne bismo mu znali dati previše širine, ljepote i veličajnosti. Izvjesno je, da će ono biti bolje od naših najboljih nada, pa ako će se od njih i razlikovati, ako će im dapače biti i protivno, već samim time, što će nam donijeti istinu, donijet će nam nešto najveće, nešto najviše i što bolje odgovara ljudskoj prirodi od svega, što smo ikad očekivali. Za čovjeka, koji je morao izgubiti sve ono, što je obožavao, biti će to divna i uzvišena skrovita istina svijeta. Uzmimo, da će se do onog dana, kad se ona pojavi, raspršiti i najsitniji pepeo naših nada, ali će nam u svakom slučaju ostati priprava na tu divotu, i divota će unići u našu dušu u jačim ili slabijim valovima, već prema širini i dubini ležaja, što ga je naše iščekivanje izdublo.

IV.

Je li potrebno smatrati se boljim od svijeta? Umovali mi, koliko nam drago, cijeli naš razum biti će uvijek samo slabašan odsjev prirode, samo najneznatniji dijelak onoga svega, što si prisvaja pravo da sudi, pa je li onda potrebno, da odsjev, eda bi učinio svoju dužnost, zaželi promijeniti svjetiljku, od koje izlazi?

Vrhunac našega bića, odakle mi čekamo, da se riješi ili osudi sveukupnost života, nije očito ništa drugo, nego jedna nejednakost, koju na bezgraničnoj sferi života zapaža naše oko. Mudro je misliti i raditi tako, kao da je sve ono, što se čovječanstvu dogadja, neizbježivo. Nema tome dugo, — da se poslužimo samo jednim problemom, što bi ga instinkt našega planeta imao da riješi, — nema dugo, čini se, da se htjelo pitati evropske mislioce, valja li smatrati srećom ili nesrećom, te jedna energična, žilava i moćna rasa, no koja se nama ostalim Arijcima čini inferiornijom po duši i srcu, a po tom, što je odviše slijepo poprimila neke predrasude, u jednu riječ, je li potrebno, da židovska rasa nestane ili da prevlada? Uvjeren sam, da bi mudrac mogao na to pitanje da odgovori tako, te u njegovu odgovoru ne bi bilo ni odricanja ni griješne ravnodušnosti: »Ono, što će se dogoditi, biti će sreća.« Često nam se čini grijehom ono, što se dogadja, ali što je dosada ljudski razum mogao da učini korisnije, nego što je otkrio jedan razum uzvišen nad grijesima prirode? Sve

ono, što nas drži, sve ono, što nam pomaže u fizičkom i moralnom životu, dolazi nam kao neka vrst sporog i postepenog dokazivanja jedne nepoznate sile, koja nam se u početku činila nesmiljenom. Izgine li jedna rasa, koja savršeno odgovara našem idealu, znači, da naš ideal ne odgovara savršeno onom divnom idealu, koji je, kao što sam maločas rekao, skrovita istina svijeta.

Već smo iz iskustva znali i vidjeli, da nam je realnost često potvrdila prekrasne sanje, divne želje, velike ideje i osjećaje ljubavi, ljepote i pravednosti. Ako i ima u našoj predstavi možda još ogromnijih i utješljivijih zamisli, ali koje ne bi podnijele izvedenja po realnosti, to će reći po neznanoj i tajnoj životnoj sili, to znači, da bi imale biti drugačije, ali ne manje lijepe, velike i utješljive. Čekajući, dok se očituje realnost, možda je dobro u mislima podržavati jedan ideal, koji je daleko ljepši od realnosti; ali kad se ova jednom očituje, biti će potrebno, da onaj idealni oganj, što smo ga potpirivali našim najboljim željama, ne služi drugome, nego skladnom obasjavanju ljepotâ, koje su manje krhke, premda nam se manje svidjaju od impozantne mase, koja mrvi one naše želje.

Ne vjerujem, da bi u svemu tome bilo neko servilno prihvaćanje, drijemljivi fatalizam ili neradini optimizam. Moguće je, da mudrac u kakvoj prilici i izgubi jedan dio od one snažne, neobuzdane i slijepe žestine, kojom neki stvaraju stvari tako reći nadčovječne već samim time, što ne posjeduju u potpunoj mjeri ljudskoga razuma. Ali isto je tako izvjesno, da nije ni jednoj čestitoj duši slobodno tražiti energiju, dobru volju, iluzije ili slijepi žar u onom, što stoji ispod misli njezinih najboljih časova. Jer doista, mi u svojem unutrašnjem životu vršimo svoju dužnost samo onda, kad je vršimo svom punoćom svoje duše, svom snagom svoje vlastite istine. I ako je čovjeku i dopušteno gdjekada u svagdašnjem praktičnom životu složiti se s prilikama, — jer nije baš uvijek umjesno do kraja goniti samoga sebe, kako je to činio na primjer Saint-Just, koji je u plamenom žedjanju pravde, mira i sreće slao na stratište na hiljade žrtava, — u misaonom nam je životu dužnost ići svagda do krajnjih granica svoje misli. Saznanje, najzad, da radimo samo u očekivanju istine, smetati će samo onima, koji ni u neznanju ne rade. Misao, koja se uzdiže, daje smionosti onome, kome je oduzima. Onima, koji s visoka gledaju i već se unaprijed dive onom, što će da uništi njihov rad, čini se prirodnim, da što više unaprijede one vrijednosti, koje nije zabranjeno nazivati razumom, pravednošću, ljepotom zemlje, instinktom planeta. Oni znadu, da popraviti znači ovdje samo otkriti, shvatiti, priznati. Oni, prije svega, imadu povjerenja u »misao svemira«. Oni su uvjereni, da ih sva nastojanja za boljim približuju tajnoj volji života, ali oni će se u isto vrijeme priviknuti i na to, da izgube nešto i od svojih najplemenitijih nastojanja, što će biti nova hrana njihovome divljenju, žudnji i nadi.

Ako se predveče uspinjete na visoko brdo, vidjet ćete, kako se postepeno smanjuju i gube najzad u sve jačoj sjeni doline, stabla, zvonik, livade, voćnjaci, ceste, pa i sama rijeka. Ali sitne svijetle točke, kojih ima i za najtmurnijih noći u ljudskim naseljima, ne će bivati slabije u istoj mjeri, jer veći broj svjetala u selima usnulima podno vaših nogu. Svijetlost, pa kako se vi dižete. Naprotiv, na svakom koraku prema gore otkrit ćete

ma kako ona bila slaba, možda je jedino, što pred neizmjernošću ne gubi gotovo ništa od svoje vrijednosti. Isto je tako i s našim moralnim svijetlom, kad na život pogledamo s neke izvjesne visine. Dobro je, što nas razmatranje uči, da se ne bavimo nižim strastima, ali ono ne smije da oslabi ili prestraši niti najskromniju od naših želja za istinom, pravednošću i ljubavlju.

Odakle ovo pravilo, što sam ga tako odredio? Ja ni sâm ne znam. Ono mi se čini čovječnim i potrebnim, to je sve, i ja ne bih mogao navesti tomu drugih razloga, doli razloga osjećajnih. Ali ni osjećajni razlozi često nijesu da se zabace. Pa ako se dovinem vrhunca, gdje mi se taj zakon ne će više pričinjati korisnim, ja ću poslušati tajni nagon, koji će mi reći, neka ne stanem, već neka se dignem još naviše, dok i opet ne zagledam čitavu njegovu korist.

V.

Iza ovog općenitog uvoda deder da govorimo malko zasebnije o utjecaju, što ga mudrost može da ima u našoj sudbini. Pa jer se baš nadaje zgoda, možda će biti dobro već unaprijed spomenuti, da će čitalac u ovoj knjizi uzalud tražiti bilo kakovu strogu metodu. Ona je sastavljena od samih isprekidanih razmatranja, što s više ili manje reda okružuju dva ili tri predmeta. Nije joj zadatak nikoga uvjeriti, niti nastoji išta dokazati. Knjige, budi i to spomenuto, nemaju u životu veću vrijednost, nego im je pripisuje većina ljudi, koji ih pišu ili čitaju. Dosta bi bilo slušati ih onim duhom, kojim je jedan od mojih prijatelja, čovjek vrlo mudar, saslušao pripovijedanje o posljednjim časovima cara Antonija Pija. Antonij Pijo, kojega možemo još većim pravom nego Marka Aurelija smatrati najboljim i najsavršenijim čovjekom, što ga je zemlja ikad nosila, jer je svojoj mudrosti, dobroti, dubljini i svim krjepostima svojega posinka dodao još i ne znam što muževnije, snažnije, praktičnije i prirodnije, što ga je još više približilo svagdašnjoj istini, Antonij Pijo, ispružen na krevetu, očekivao je smrt s mutnim od nehotimičnih suza očima i s udovima, što se kupahu u blijedom znoju smrtne borbe. U tom času unidje u sobu zapovjednik nad stražama u palači, da ga po običaju zapita za lozinku. A e q u a n i m i t a s, s k l a d d u š e, odgovori on i okrene glavu u stranu vječne sjene. Lijepo je diviti joj se i ljubiti ovu riječ, rekao je moj prijatelj. A još je ljepše, dodajem ja, znati posvetiti, a da toga nitko ne opazi, pa da ni mi sami ne pomišljamo, da će se otkriti, ono vrijeme, što nam ga slušaj dade da se divimo, prvome od onih korisnih i prostinom živih malih djela, što ih taj isti slučaj bez prestanka nudi dobroj volji našega srca.

VI.

»Bez sumnje je njihova sudbina htjela, da budu posvuda, gdjegod se ukažu, progonjeni od ljudi i dogadjaja,« veli jedan pisac govoreći o junacima svoje knjige. Tako je s većinom ljudi. Tako je sa svima onima, koji nijesu umjeli da odvoje svoju izvanjsku sudbinu od svoje moralne sudbine. Oni nalikuju malom slijepom potoku, što sam ga jednom promatrao s vrhunca brežuljka. Tapkajući, boreći se, kolebajući i posrtajući bez prestanka na dnu tamne doline tražio je puta k velikom jezeru, što spavaše na drugoj strani šume u mirnom svitanju zore. Tu ga je gromada bazalta prisilila, da učini četiri velika zavoja, a ondje ga je korijenje staroga debla i spomen na neku zauvijek nestalu zaprjeku silio, da se uzalud žuboreći vraća k svome izvoru i čudno udaljuje od svoje svrhe i sreće. Ali u drugom smjeru, gotovo uporedo sa smućenim, nesretnim i beskorisnim potokom, išla je neka veća sila, veća od nagonskih, preko polja, preko razbacana kamenja, preko šume, što joj se pokoravaše, išla je kao neki dug kanal, snažan, zelenkast, bezbrižan, miran, ne žureći se, svojim mirnim i odredjenim korakom iz dubljina nekog drugog skrovitog vrela prema istom onom sjajnom i mirnom jezeru. I imao sam podno svojih nogu sliku dviju velikih sudbina, što se nudjaju čovjeku.

VII.

Kraj onih, koje progone ljudi i dogadjaji, ima uistinu i drugih bića, u kojima ima neka vrst unutrašnje snage, kojoj su podredjeni nesamo ljudi, nego i sami dogadjaji oko njih. Oni su svijesni te snage, a ta snaga nije medjutim ništa drugo, nego osjećaj samoga sebe, koji je znao da prijedje granice obične ljudske svijesti.

Samo je onaj svoj, siguran od hirova sudbine, sretan i jak, koji je u okrilju svoje svijesti. Uostalom, te su stvari bile već vrlo često spominjane, a mi ćemo se kod njih zaustaviti tek zato, da odredimo stajalište, s kojega polazimo. Jedno biće raste samo u onom omjeru, kojim raste i njegova svijest, a svijest njegova raste u onoj mjeri, kojom raste on. Ima tu čudesnih izmjena i kao što ljubavi nije nikada dosta ljubavi, baš tako ni svijesti nije nikada dosta proširenja, moralnog uzdizanja, baš tako ni moralnom uzdizanju nije nikada dosta svijesti.

VIII.

Ali to osjećanje samoga sebe, kako se ono obično uzima, i odviše rado graniči tek sa poznavanjem naših pogrješaka i naših osebina. Ono se medjutim dade proširiti do daleko korisnijih tajna. Poznati samoga sebe ne znači samo poznati sebe za vrijeme odmora ili poznati sebe više ili manje u sadašnjosti ili prošlosti. Bića, o kojima ja govorim, imaju u sebi te snage samo time, što sebe poznaju i u budućnosti. Imati svijesti o samome sebi znači za velike ljude imati do neke izvjesne granice i svijesti o svojoj zvijezdi i sudbini. Oni poznaju dio svoje budućnosti, jer su već i sami jedan dio te budućnosti. Oni u sebe imadu pouzdanja, jer već danas znadu, kako će se dogadjaji odraziti u njihovoj duši. Dogadjaj je o sebi kao čista voda, koju nam nalijeva sudbina, a koja redovno sama o sebi nema ni okusa, ni boje, ni mirisa. Dogadjaj postaje lijep ili žalostan, sladak ili gorak, smrtan ili ži-

votvoran prema kakvoći duše, koja ga prima. Svima oko nas dogadja se bez prestanka hiljadama i hiljadama pustolovina, koje kao da su snabdjevene klicom heroizma, a kad je pustolovina prošla, ne dogodi se ništa herojično. Ali kad Isus Hrist sreta na cesti skup djece, ženu preljubnicu i Samaritanku, čovječanstvo se triput za redom uzdiže uvis do Boga.

IX.

O, kad bi se moglo kazati, da se ljudima dogadja samo ono, što i sami hoće da im se dogodi! Istina je, mi imamo samo slab utjecaj na izvjestan broj vanjskih dogadjaja, no zato imamo silnu moć nad onim, što ti dogadjaji postaju u nama, a to znači nad duhovnim dijelom, koji je svijetao i besmrtan dio svakog dogadjaja. Postoji hiljadama ljudi, kod kojih taj duhovni dio, što se zaradja u svakoj ljubavi, nesreći ili protivštini, nije mogao živjeti ni ciglog jednog časa: ovi plove kao slomine rijekom. Ali ih ima, kod kojih je taj besmrtan dio zauzeo sve: ovi su kao otoci na moru, jer su našli čvrstu točku, s koje zapovijedaju unutrašnjem udesu, a pravi je udes samo unutrašnji udes. Kod najvećeg dijela ljudi zasjenjuje ili osvjetlava život ono, što im se dogadja; ali kod onih, o kojima ja govorim, jedini duševni život osvjetlava sve ono, što im se dogadja. Ako ljubite, ne čini ljubav dio vaše sudbine, nego će promijeniti vaš život svijest o samom sebi, koju ste našli na dnu te ljubavi. Ako ste prevareni, nije prevara važna, već oproštenje, koje je ona u vašoj duši izazvala, i ona manje ili više općenita, uzvišena ili promišljena narav toga oproštenja, koje će vaš život uputiti k mirnijoj i jasnijoj sudbini, gdje ćete vidjeti više, nego da vam se ostalo vjernim. No ako prevara nije uvećala skromnosti vaše duše i naviše uzdigla vašeg pouzdanja i vaše ljubavi, vi ste uzalud bili prevareni i možete kazati, da se ništa nije dogodilo.

X.

Ne zaboravimo, da nam se ništa ne dogadja, što ne bi bilo iste naravi s nama. Svaki doživljaj, koji nam se desi, ukaže se duši našoj u obliku običajnih naših misli, a nikad se junačka prilika nije pružila onome, koji nije bio tih i skrovit junak već dugim nizom godina. Uspnite se na goru ili sidjite u selo, podjite na kraj svijeta ili se prošetajte oko kuće, i ne ćete na putovima sudbe sresti nikoga osim sebe. Ako večeras izadje Juda, on će ići k Judi i imat će prilike da izda, no otvori li vrata Sokrat, on će naći Sokrata usnula na pragu i imat će prilike da bude mudar. Naši doživljaji blude oko nas, baš kako pčele u rojenju blude oko košnice. Oni čekaju, da misao-matica naposljetku izadje iz naše duše, pa kad je izašla, sjate se oni oko nje. Lažite, pritrčati će laži; ljubite, i niz će dogodovština zadrhtati od ljubavi. Čini se, kao da sve čeka na neki unutrašnji znak, te ako duša naša postaje večerom mudrija, nesreća, nastala od nje, biti će ujutro takodjer mudrija.

XI.

Veliki unutrašnji dogadjaji ne zbivaju se nikad onima, koji ih nijesu ničim k sebi zvali, jer i najneznatniji slučaj u životu nosi u sebi klicu velikog unutrašnjeg dogadjaja. No ti su dogadjaji robovi pravde, te svaki čovjek ima dio plijena, što ga je zaslužio. Mi postajemo točno ono, što otkrijemo u sreći i nesreći, koja nas snadje, te i najnenadniji hirovi sudbe uzimaju oblik srodan našim mislima. Odijela, oružja i nakiti sudbine nalaze se u našem unutrašnjem životu. Kad bi Sokrat i Terzit izgubili jedinca sina u isti dan, nesreća Sokratova ne bi bila jednaka nesreći Terzitovoj. I sama smrt, koju smatramo nepromjenljivom, ima drugačije navike, drugačije geste i drugačije suze u kućama dobrih, a drugačije opet u kućama zlih. Kao da se sreća ili nesreća očisti prije, nego će da pokuca na vratima mudrog, i kao da spusti glavu, kad ulazi u običnu dušu.

XII.

U istoj mjeri, kojom postajemo mudri, izbjeći ćemo pogdjekojemu od naših nagonskih udesa. U svakom biću ima neka želja mudrosti, koja bi se u najvećem dijelu životnih slučajeva mogla promijeniti u svijest. Ono pak, što se jednom promijenilo u svijest, ne pripada više neprijateljskoj moći. Patnja, koju je vaša duša promijenila u milinu, blagost ili strpljiv smiješak, nikad se više ne će vratiti bez duhovnih nakita; a grieška ili nedostatak, kojemu ste gledali licem u lice, jest grieška i nedostatak, koji vam više ne može da škodi i koji više ni drugima ne može da naškodi.

Postoji neprestan odnošaj medju nagonom i sudbinom, oni se drže jedno drugoga i tapaju rukom o ruku oko neoprezna čovjeka. Ali svak, tko znade umanjiti u sebi slijepu snagu nagona, umanjit će oko sebe i snagu sudbine. Čini se, da postoji neka vrst skloništa, nepovrediva prema stepenu mudrosti, te se oni, koji slučajno prodju ovom po stečenoj svijesti obasjanom oblašću, nemaju u toj oblasti bojati ničega. Dovedite Sokrata i Isusa Hrista medju Atrejeviće, i tako dugo ne će doći do Orestijade, dok se oni budu nalazili u Agamemnonovoj palači; a da su sjeli na pragu stana Jokastina, ne bi Edip došao na pomisao, da sebi iskopa oči. Imade nesreća, kojih se sudbina ne usudjuje pokrenuti u prisutnosti duše, koja ju je više nego jednom svladala, te mudrac na prolazu prekida tisuću drama.

XIII.

Velika je istina, da prisustvo mudraca oduzima sudbini moć, te nema možda ni jedne drame, u kojoj bi dolazio pravi mudrac, a ako koji dodje, dogadjaj se sam od sebe zaustavlja prije suza i krvi. Nesamo da do drame nikad ne dodje medju mudrima, nego je ona vrlo rijetka i u samoj mudračevoj okolini. Gotovo je nemoguće i pomisliti, da bi se kakav tragičan dogadjaj razvio medju ljudima, koji su se ozbiljno bavili jačanjem svoje

svijesti. Junaci velikih tragedija nikad svojih duša duboko ne ispituju. Zato nam traged može pokazati samo više ili manje sputanu ljepotu, jer kad bi se njegovi junaci uzdigli tako visoko, kao što bi se pravi junak i morao uzdići, oni bi pustili, neka im oružje padne iz ruku, i drama bi ostala samo jedno odmaranje u svijetlosti. Jedina drama mudraca nalazi se u Fedonu, u Prometeju, u muci Hristovoj, u ubijstvu Orfejevu ili u Antigoninoj žrtvi. Ali osim ovih drama, koje su jedine drame mudrosti, vidimo, da se tragički pjesnici vrlo rijetko usudjuju pustiti na pozornicu, ma i na čas, mudraca. Oni se boje velike duše, jer se nje i sami dogadjaji boje, te ubijstvo, počinjeno u prisustvu mudraca, nema isti vid, kao ubijstvo, počinjeno u prisustvu onih, čija duša sebe još ne poznaje. Da je Edip posjedovao jednu od onih sigurnosti, što ih svaki mislilac može steći, te da je imao u sebi ono uvijek otvoreno utočište, kakvo je na primjer Marko Aurelij umio sagraditi u samom sebi, što li bi sudba učinila i što bi uhvatila u svoju zamku, osim čista svijetla, što ga oko sebe širi velika duša, postajući još ljepšom u nesreći?

Tko je mudrac u Edipu? Zar Tirezije? On znade budućnost, ali ne zna, da su dobrota i praštanje iznad nje. On zna svetu istinu, ali ne poznaje ljudske istine. On ne poznaje mudrosti, koja nesrećnika uzima u svoje ruke, da mu dade svoju snagu. Znaoci ne znaju ništa, dok ne posjeduju snage ljubavi, jer pravi mudrac nije onaj, koji vidi, nego onaj, koji, videći najdalje, najdublje ljubi ljude. Gledati bez ljubavi isto je, što i gledati u mraku.

XIV.

Tvrdi se, da sve velike tragedije ne pružaju druge slike, dcli sliku borbe čovjeka protiv sudbine. Ja pak naprotiv mislim, da nema ni jedne cigle tragedije, u kojoj bi zapravo vladala sudbina. Prodjem li ih redom, ne ću naći ni jedne, gdje bi se junak borio s čistom i jednostavnom sudbinom. U stvari junak u drami nikad ne navaljuje na sudbinu, nego uvijek na mudrost. Nema prave sudbine, osim u izvjesnim vanjskim nesrećama, kao što su bolesti, nezgode, nenadana smrt ljubljenih bića i t. d., a unutrašnja sudbina ne postoji. Volja mudrosti imade moć da ispravi sve ono, što smrtno ne obara našega tijela. Često dapače biva, te ona zadje i u samu ograničenu oblast spoljašnjih sudbina. Svakako je istina, da u sebi valja nakupiti tešku i strpljivu riznicu, eda ta volja u svečanom času nadje potrebnu snagu.

XV.

Kip sudbine baca ogromnu sjenu na dolinu, te ova kao da se utapa u tminama; ali ta sjena ima vrlo čiste obrise za one, koji je gledaju s gorske strane. Istina, mi se radjamo u njoj, ali mnogim je ljudima dano da izadju iz nje, pa ako nas naša slabost i naša nestalnost i do smrti privežu uz tamne krajeve, već nešto znači i samom željom i mišlju udaljiti se od njih. Moguće je, da sudbina vlada strože nad jednim ili drugim od nas, snagom

nasljedstva, snagom nagona i snagom drugih još neumoljivijih, dubljih i nepoznatijih zakona, ali kad nas pritisne nezasluženim i nenadanim nesrećama, ili kad nas dapače natjera da učinimo ono, što nikad ne bismo bili učinili, da nije prisilila naše ruke, onda jedino o nama ovisi, da nadošla nesreća, gotov dogadjaj, nema više nikakva utjecaja nad onim, što će se zbiti u našoj duši. Ona ne može da zapriječi, kad naidje na dobro srce, da pretrpljena nesreća ili priznata pogrješka ne otvori u tom srcu vrelo sjaja. Ona ne može da spriječi, da duša pretvori svaku od tih kušnja u misli, osjećaje ili neuništiva dobra. Kakva god bila njezina moć izvana, ona se uvijek zaustavi, kad na pragu nadje jednoga od tih čuvara unutrašnjeg života. Pa kad joj se i dopusti ulaz u taj skroviti stan, ona u njemu može da osvane tek kao gost dobročinac, da oživi lijenu atmosferu, obnovi mir, poveća jasnoću, rasprostre ozbiljnost, osvijetli obzorje.

XVI.

Još jednom: što bi učinila sudbina, da se u duši prevarila i namjestila Epikuru, Marku Aureliju ili Antoniju Piju stupicu, kakovu je bila namjestila Edipu? Dopuštam dapače pretpostavku, da je mogla prisiliti na primjer Antonija, da ubije svojega oca i da zbog istoga neznanja oskvrne ležaj svoje majke. Što bi bila potakla ona u duši plemenita vladara? Ne bi li svršetak svega toga bio jednak koncu svih drama, koje navaljuju na mudraca, a to će reći, da bi to bila zaista velika bol, ali i velika svijetlost, što bi se rodila od iste boli i bila već napola pobjednica svoje sjene? Antonij bi plakao, kao što svi ljudi plaču, ali i najobilnije suze ne bi utrnule nimalo od svijetla u duši, koja ne poznaje krive svijetlosti. Mudrome je od boli do malodušnosti dugačak put, što ga mudrost još nigda nije prevalila. Na onoj moralnoj visini, do koje je stigao Antonij, kako nam život njegov pokazuje, misli, što rastu, i osjećaji, što se oplemenjuju, čine sve suze sjajnijima. On bi bio primio nesreću u najširem i najčišćem dijelu svoje duše, a nesreća, poput vode, uzima sve oblike posude, u koju je zatvorimo. Antonij bi se, recimo, bio predao. Jest, ali treba spomenuti, da nam ta riječ često skriva ono, što se nalazi u jednom velikom srcu. Lako je ma kojoj bilo duši umišljati sebi, da se i ona odriče. Nije odricanje u onom, što nas tješi, čisti i uzdiže, već u mislima i krjepostima, u čije se ime odričemo, a i tu mudrost snabdjeva svoje vjerne prema njihovim zaslugama.

Imade misli, kojih nikakova katastrofa ne može da dosegne. Uglavnom dostaje, da se jedna misao uzdigne nad svagdašnju ispraznost, ravnodušnost i sebičnost, pa da onaj, koji je njeguje, bude neranjiv. I zato će, bilo u sreći ili u nesreći, najsrećniji biti uvijek onaj, u kojemu najveća misao živi s najviše žara. Da je sudbina htjela, da Antonij Pijo bude možda rodoskvrnac i ocoubijca, njegov se unutrašnji život ne bi kao onaj Edipov uništio, već bi od samih nesreća ojačao, a sudbina bi pobjegla, ostavljajući posvuda oko careve palače svoje iskidane mreže i slomljeno oružje; jer upravo kao što triumf konzula i diktatora nije mogao biti nego u Rimu, tako i pravi triumf sudbine ne bi mogao biti drugdje, nego tek u duši.

XVII.

Gdje je sudbina u Hamletu, Kralju Learu i Macbethu? Nije li njezin prijesto smješten usred ludila staroga kralja, na niskim stepenicama mašte, mladoga princa ili na vrhuncu bolesnih želja cawdorskoga thana? Ne ćemo govoriti ni o ovome, ni o ocu Kordelijinu, kojega i previše očevidnu nesvijesnost ne će nitko poreći, ali zar je Hamlet, mislilac, mudar? Gleda li on na zločinstva helsingörska s dovoljne visine? On ih, čini se, gleda s vrhunca razuma, no ne nadvisuju li vrhunci izvjesnih osjećaja, vrhunci dobrote, povjerenja, obzirnosti i ljubavi u svijetlom gorskom lancu mudrosti — vrhunce razuma? Što bi se bilo dogodilo, da je on na nedjela u Helsingöru gledao u visine, s koje bi ih promatrali na primjer Marko Aurelij ili Fénelon? I prije svega, ne dogadja li se često, te zločin, kad osjeti, da nad njim vise pogledi jedne moćne duše, zaustavi svoj put po tminama, kao što pčele zaustave svoj posao, kad zraka svijetla udje u košnicu?

U svakom bi slučaju prava sudbina, kojoj su se predali Klaudij i Gertruda, — jer čovjek se predaje sudbini, kad čini zlo, — u svakom bi slučaju ta prava, unutrašnja sudbina proslijedila svoj put u duši krivaca; no bi li ona mogla izaći odanle, bi li bi se usudila preskočiti jasnu i optužilačku zapreku, koju bi jednostavna prisutnost jednoga od ovih mudraca za trajno vrijeme postavila pred vratima palače? Ako sudbine onih, koji su manje mudri, imadu i protiv svoje volje dijela u sudbini mudroga, što ga sretnu, sudbina mudroga rijetko biva taknuta od tih nižih sudbina. U carstvu sudbine, baš kao i na zemlji, rijeke se ne vraćaju k svojim izvorima. Ali da se vratimo k prvoj misli: pomislite na mjestu Hamletovu, u Helsingöru, jednu moćnu i suverenu dušu, kao što je bila Isusova, bi li u tom slučaju na koncu tragedije, da se razvila svojim tijekom, bila četiri mrtva? Čini li vam se to moguće? Ne liči li i najspretniji zločin u prisustvu jedne duboke mudrosti ponešto na one prizore, što ih uveče pružaju malenoj djeci, a i jedan trak sunca kadar je da otkrije njihovu golotinju i laž? Vidjeste li možda Isusa Hrista ili naprosto ma kojega mudraca usred tvrdoglavih tmina helsingörskih? Šta goni Hamleta, ako ne slijepa misao, koja mu govori, da mu je osveta jedina dužnost? Ponavljam: Hamlet misli doduše mnogo, ali još uvijek nije mudar. On kao da ni ne sluti, gdje se nalazi slabo mjesto na oklopu sudbine. Ne dostaje uvijek da se naoružamo visokim mislima, kako bismo pobijedili sudbinu, jer ona se znade boriti i protiv visokih misli, pomoću još viših; ali koja je sudba igda odoljela blagim, priprostim, dobrim i čestitim mislima? Jedini način, da nam se pokori sudbina, jest raditi protivno od onog zla, koje bi ona htjela da počinimo. Ne ima drame, kojoj se ne bi dalo izbjeći. Nesreće u Helsingöru nastaju lih toga radi, što sve duše ne će da vide, dok bi i jedna duša živa prisililа sve druge da otvore oči. Gdje je bilo pisano, da moraju umrijeti Laert, Ofelija, Gertruda, Hamlet i Klaudij, ako ne u jadnoj zaslijepljenosti Hamletovoj? A šta je bilo u njegovoj zaslijepljenosti, čemu se ne bi bilo dalo izbjeći? Ne tražimo ondje sudbine, gdje jedna sama misao može razoružati ubojite sile! Ostat će joj još dosta lijep dio. Za mene je vlast sudbine u kamenu, što mi sa zida padne na glavu, u oluji, koja će slomiti ladju, u kugi, koja je udarila moje mile. No nikad ona ne ulazi u dušu čovjeka, koji je ne izaziva. Hamlet je nesretan, jer hodi u strašnim tminama, i njegovo mu neznanje donosi nesreću. Nema ništa na svijetu, što bi kao sudbina bilo tako dugo poslušno onima, koji se usudjuju da joj zapovijedaju. I sam Horacijo mogao joj je zapovijedati do posljednjega časa, ali nije imao dosta energije da izadje iz sjene svojega gospodara. Bilo bi dostajalo, da je jedna duša imala smjelosti zaviknuti u Helsingöru istinu, pa se povjest helsingörska ne bi bila razvila u suzama mržnje i grozote. Ali zla je kob u rukama mudrih kao vitak prut, što smo ga netom odrezali, dok u rukama nesvijesnosti postaje ubojitom i neslomivom šibom od kovine. Još jednom: sve je tu ovisilo ne o sudbini, nego o mudrosti najmudrijeg, jer Hamlet je bio tu najmudriji i samom je svojom prisutnosti postao središtem helsingörske drame, — i mudrost Hamletova nije ovisila ni o čemu drugom, već o njemu samom.

XVIII.

Ako nemate povjerenja u izmišljene tragedije, zadubite se u ma koju od onih velikih drama u zbiljskoj historiji; vidjet ćete, da sudbina i čovjek imadu iste odnose, iste navike, iste neustrpljivosti, iste predanosti i ista negodovanja. Vidjet ćete, da je i ovdje najaktivniji dio onoga, što smo radi nazivati »sudbinom«, sila, koju su stvorili ljudi. Ona je doduše ogromna, ali je rijetko neodoljiva. U danom času ne izlazi ona iz bezdana, koji bi bio neumoljiv, nepristupan i nedokučiv. I ona je sačinjena od energije, od želja, misli, patnja i strasti naše braće, a mi te strasti moramo poznati, jer su slične našima. Šta više, i u najneobičnijim časovima, u najčudnijim i najnenadanijim nesrećama rijetko imamo da se borimo proti nevidljivom ili sasma nepoznatom neprijatelju. Ne proširujmo po volji oblasti neizbježivog! Ljudi uistinu jaki znadu, da ne poznaju svih sila, koje se protive njihovim namjerama, ali se protiv poznatih bore s tolikom odvažnošću, kao da drugih i nema, te često pobijede. Onog dana, kad naše neznanje i naša nebriga prestanu nazivati sudbonosnim sve ono, što bi naša energija i naša obrazovanost morale nazivati prirodnim i ljudskim, onoga ćemo dana silno učvrstiti našu sigurnost, mir i sreću.

XIX.

Eno vam poznate žrtve sudbine: Ljudevita XVI. Čini se, kao da sudbina nikad nije upornije tražila smrt jednog ubogog, čestitog, dobrog, blagog i krjeposnog čovjeka. Ali kad pogledamo u historiju sasvim izbliza, vidjet ćemo, da je sav otrov te sudbine nastao od žrtvine slabosti, neodlučnosti, malih dvoličnosti, nedosljednosti, taštine i zaslijepljenosti. Istina je, da neka vrst predodredjenja upravlja svim prilikama nečijega života, ali to bi se predodredjenje moglo naći samo u našem značaju, a nije li značaj ono, što se dade najlakše promijeniti kod čovjeka dobre volje? Uistinu, ne mijenja li se on kod najvećeg dijela ljudi? Imate li vi u tride-

setim godinama isti značaj, što ste ga imali u dvadesetim? On je bolji ili gori, već prema tome, da li ste vidjeli pobjedjivati laž i mržnju, nepoštenje i zloću, ili pak istinu, ljubav i dobrotu. Vama se činilo, da gledate mržnju ili ljubav, istinu ili laž, gdje triumfira, već prema više ili manje visokoj misli, što ste je sebi postepeno stvorili o sreći i svrsi života. To je eto ono, čime se bavi naša tajna težnja. Skrenete li pogled na zlo, pobjedjuje posvuda zlo; ali ako ste svoje oči naučili, da se drže jednostavnosti, iskrenosti i istine, vi ćete na dnu svake stvari vidjeti samo moćnu i tihu pobjedu onoga, što volite.

XX.

Ipak, nemojmo suditi Ljudevita XVI. sa gledišta, na kojemu mi stojimo. Stavimo se na njegovo mjesto, u njegove neizvjesnosti, u njegove poteškoće i njegove nejasnosti. I odviše je lako predvidjati ono, što je imao učiniti, kad znamo, što se sve dogodilo. I nas bi se imalo suditi po našim poteškoćama, zaprjekama i nepoznavanju dužnosti, kad bi se htjelo pronaći trag našim posljednjim koracima u pijesku malene uzvisine, s koje smo nastojali otkriti budućnost. Znamo li mi bolje od Ljudevita XVI., što nam valja činiti? Što bi trebalo napustiti, a što bi trebalo braniti? Hoćemo li se mudrije od njega snaći izmedju prava ljudskoga razuma i prava prilika? Nema li oklijevanje savjesti često sve značajke neke dužnosti? Primjer nesrećnoga kralja mogao bi da nas pouči u jednoj važnoj stvari, a ta je: da u velikoj i plemenitoj sumnji valja ići uvijek odvažno, pravo ravno i neizmjerno visoko nad onim, što nam se čini razumnim, ispunjivim i ispravnim. Misao, koju imamo o dužnosti, pravednosti, istini, premda nam se čini tako jasna, napredna i neovisna, ipak nije nikad onakva, kakva će biti za nekoliko godina ili nekoliko stoljeća. Mudro je stoga ići bar po mogućnosti u što ravnijoj crti prema posljednjoj točki onoga, što vidimo i čemu se nadamo. Da je Ljudevit XVI. učinio ono, što bismo mi na njegovu mjestu učinili sada, kad znamo, što je propustio učiniti, da se je naime junački odrekao sviju kraljevskih predrasuda, da je poslušno primio novu istinu i višu pravdu, koja se pružila njegovim očima, mi bismo se danas divili njegovu geniju. Vjerovatno je, da je Ljudevit XVI., koji nije bio ni zao ni glup čovjek, mogao bar na jedan čas da sagleda svoj položaj okom kojeg neinteresovanog filozofa. U svakom slučaju ne bi to bilo ni historijski ni psihološki nemoguće. U našim svečanim sumnjama znamo vrlo često, gdje se nalazi odredjena točka, nepromjenljivi vrhunac dužnosti, ali nam se čini, kao da od sadašnje dužnosti do tog odveć samotnog i blistavog vrhunca ima tolika udaljenost, te ne bi bilo razborito prevaliti je odmah. A ipak, ne dokazuje li nam sva ljudska povjest, sve iskustvo vlastita života, da uvijek najviši vrhunac ima pravo i da uvijek treba svršiti tako, da se silom uspnemo na nj, kad smo već putem izgubili toliko dragocjena vremena na drugim vrhuncima? Nije li mudrac, heroj, velik čovjek upravo onaj, koji je sam, prije drugih, stigao na samotnu visoravan, koju svi ljudi manje ili više jasno mogu da dogledaju?

XXI.

Mi ne tvrdimo, da je i Ljudevit XVI. trebao da bude čovjek od te vrsti, čovjek genijalan, iako je imati genija gotovo dužnost onomu, tko drži u rukama sudbinu velikog broja svoje braće. Mi ne tvrdimo niti to, da bi najbolji od nas bili izbjegli njegovim pogrješkama, a prema tomu i njegovim nesrećama. Ne, nego jedno je izvjesno: da ni jedna od ovih nesreća nije bila nadljudskoga porijekla, da ni jedna od njih nije bila po nekoj natprirodnosti ili tajanstvenosti neizbježiva. One nijesu došle s drugoga svijeta, niti ih je poslao nekakav čudan, nerazumljiv i hirovit Bog. Njih je rodila misao neke nepoznate pravednosti, misao pravednosti, koja se iznenada probudila u životu, ali koja nikad nije spavala u ljudskom umu. I šta ima na svijetu umirljivije, nama bliže i po dubljini ljudskije od misli pravednosti? Obzirom na mirnoću Ljudevita XVI. žaliti je, što se ta misao probudila upravo za njegova vladanja; to je gotovo i sve, što bi se moglo prigovoriti sudbini, a istu vrijednost ima i najveći dio naših običnih spočitavanja, kojima joj prigovaramo.

Uostalom, sasvim je dopušteno predmnijevati, da je jedan cigli čin energije, potpune čestitosti, neinteresovane mudrosti i plemenita, jasna pogleda mogao promijeniti tijek dogadjaja. Da je bijeg u Varennes, koji je medjutim bio čin dvoličnosti i neoprostive slabosti, bio organizovan na nešto manje dječački, nešto manje glup način, kako bi ga mogao spremiti čovjek potpuno upućen u realan život, nema sumnje, da Ljudevit XVI. ne bi bio svršio na stratištu. Zar ga je kakav Bog, ili ga je njegova slijepa popustljivost prema Mariji-Antoinetti silila, da povjeri priprave i upravljanje tim kobnim putovanjem glupanu, hvastavcu i nespretnjakoviću de Fersenu? Zar je bila baš neka sila puna velikih tajna ili je to bila njegova lakoumnost, bezbrižnost, nesvijesnost, ne znam kakva apatična nemarnost, kojom često nebrige i slabići izazivaju svoju zvijezdu u opasnostima, te je kod svakog mijenjanja konja morao da turi glavu iz kočije tako, da ga tri ili četiri puta prepoznadu? Ne vidite li vi u tom odlučnom času, te kobne i zadahtane noći u Varennesu, koja će postati jednom od onih historijskih noći, kad bi sudbina morala bila da vlada obzorjem poput neke glomazne gore, ne vidite li, kako sudbina tetura na svakom koraku kao dijete, što je prviput zakoračilo i ne zna, hoće li ga ovaj bijeli kamečak ili onaj grmić zbaciti na desnu ili lijevu stranu puta? Pa kad je kočija one crne noći stala, a dječak, mladi Drouet strahovitim glasom zavikao: »U i m e n a r o d a ! . . .« — jedna zapovijed kraljeva, jedan udarac bičem, jedan trzaj uzdama, i ni vi se ni ja ne bismo možda ni rodili, jer povijest svijeta ne bi bila ista. Pa onda pred odanim, smućenim i uzrujanim načelnikom, koji je čekao na jednu ciglu riječ zapovijedi, pa bi mu bio otvorio sva vrata, pa onda u gostioni i potom u dućanu gospodina Saucea, dobrog seoskog sitničara, najzad kod dolaska Goguelata i de Choiseula u krugu husara, koji mu davahu počast, i u dvadeset drugih slučajeva ne bi li sve bilo ovisilo o jednom »da« ili o jednom »ne«, o jednom koraku, kretnji, pogledu? Stavite desetak ljudi, koje poznajete dovoljno neustrašivima, u položaj francuskoga kralja: — vi već unaprijed znate, kako bi ispalo deset njihovih noći. O sramotne li noći, u kojoj se pokazala sudbina, kakva jest!

Zar se je ikad jasnije vidjela ovisnost i sva golotinja te velike tajanstvene sile, koja kao da u našim odveć bezbrižnim časovima visi nad našim životom? Zar ste je ikad vidjeli više lišenu njezine krive odjeće, impozantne i varave, kako dolazi i odlazi, redom stotinu puta, sva u suzama, od života do smrti, od smrti do života, da se najzad poput prestrašene žene baci u naručaj jednoga nesretnika, koji je bio manje stalan i manje odlučan od nje, da ga do jutra sklone na odluku, na nešto, što bi bila našla tek na dnu ljudskog razbora i volje?

XXII.

Pa ipak, nije u tom sva istina. Dobro je gledati na stvari na taj način, da umanjujemo ulogu sudbine, smatrajući je uzrujanom i smućenom ženom, koju treba umiriti i voditi. To će nam dati u očekivanju naše opasne ure neko pouzdanje, inicijativu i smionost, bez kojih ne bismo mogli učiniti ništa korisna; ali to ipak ne znači, da tu nema ništa drugo i kao da nikad ne treba računati s ničim drugim, osim sa svojom voljom i svojim razborom. Razbor i volja treba da se poput pobjedonosnih vojnika nauče živjeti u neugodnostima, koje im donosi rat. Oni treba da se nauče hraniti se nepoznatim, što je nad njima. Iz odviše uske sreće ljudi ne izlazi se bez zadaće, i iz običnih se djela izlazi samo tako, da nekom hotimičnom sigurnošću stupamo poznatim putem, misleći kraj toga neprestano na neistražen prostor, oko kojega se vije taj put. Priviknimo se raditi tako, kao da nam je sve podredjeno, ali ipak nosimo u svojoj duši misao, sklonu da se pokloni velikim silama, koje ćemo sresti. Potrebno je, da ruka drži, da smo sve predvidjeli, ali da tajna, nesavladiva i nepotkupljiva misao nikad ne zaboravlja, da je malne sve ono, što je veliko, ujedno i nepredvidljivo. Nepredvidjanje i neizvjesnost izvode često ono, što se mi ne bismo bili usudili ni pokušati; ali oni će nam samo onda pomoći, ako na dnu našega srca nadju žrtvenik, njima posvećen. Pogledajte samo dio, što su ga ljudi najviše snabdjeveni voljom, kao Napoleon, u svojim neobičnim djelima znali spremiti za sreću. Oni, koji nemaju nikakve plemenite nade, zatvaraju sudbinu poput neposlušna djeteta, dok joj drugi prepuštaju svu onu ogromnu površinu, za koju ljudsko biće još nema snage, da je pretrči, ali je ipak ne gubi s očiju.

XXIII.

U povjesti ima sati, koji pobudjuju grčeve i koji su kao oluje na moru. Dodju ljudi s kraja ravnice, dotrče na obalu, gledaju s visine žala, čekaju na nešto i pitaju silno valovlje ne znam kakvom djetinjski strastvenom radoznalošću. Evo jednog talasa triput jačeg i bjesnijeg od ostalih. Približava se poput neke nemani s prozirnim mišićjem i žurno se valja s kraja obzorja, kao da nosi neko važno i odlučno otkriće. Za sobom izdube tako duboku brazdu, kao da će bez sumnje otkriti kakovu tajnu Oceana; a kad je medjutim dan bez lahora i oblaka, valjaju se medju najbezbrižnijim malim talasjem bistri i bezdani valovi po drugim bistrim i bezdanim valovima. Ni žive duše na obali, ne pomakne se ni jedna biljka, ni jedan kamen.

Ako bi nešto moglo da oduzme hrabrost mudracu, koji nije mudar, doklegod kakav neočekivani povod zabrinutosti ne osvijetli njegova začudjenja i ne izazove njegove radoznalosti, našlo bi se u istoj toj francuskoj revoluciji kudikamo mračnijih, tužnijih i neobjašnjivih sudbina, negoli je bila ona Ljudevita XVI. Pomišljam na Girondince, a naročito na onog divnog Vergniauda. I danas, kad je nama poznato sve, što je njemu sakrivala budućnost, i kad malne pogadjamo, dokle je htjela poći nagonska misao neobičnoga stoljeća, bilo bi nam gotovo nemoguće raditi mudrije i plemenitije od njega. U svakom bi slučaju svakom čovjeku, da ga slučaj baci u krilo jedne drame, kojoj nema granica, teško bilo spojiti više duha s više značaja. Lijepa prikaza bez ljage, lijepo biće bez straha, bez primisli, bez pogrješaka, bez slabosti, biće, što ga stvaramo gdjekada na dnu našega srca od svih naših najčišćih sila, od sve naše mudrosti i sve naše ljubavi, htjelo je sjesti nedaleko od njega, na opustjelim već klupama Konventa, »gdje kao da lebdijaše sjena smrti«, da misli, govori i radi, kao što je i činio. On je zamijetio ono, što je bilo vječno i nepogrješivo na drugoj strani tragičnoga časa, znao je da ostane vjeran čovječnosti i ustrpljivosti za onih strašnih dana, kad se čovječnost i ustrpljivost smatrahu najgorim neprijateljima idealu pravednosti, kojemu je on bio sve posvetio; i »on je u velikoj i plemenitoj sumnji pošao naprijed odvažno i beskrajno nad onim, što se činilo pametnim, izvedivim i pravednim«. Okrutna, ali i očekivana smrt srela ga je prije, nego što je prevalio polovicu puta, naučivši nas, da se često u tim čudnovatim borbama izmedju čovjeka i sudbine ne radi o tom, da se spasi toliko život našega tijela, koliko život naših najljepših osjećaja i naših najboljih misli.

Što će mi i najbolje misli, kad me više nema? vele jedni; što li će ostati od mene, ako zato, da se održim na životu, mora u mom srcu i duhu da propadne sve ono, što volim? odgovaraju ovima drugi. A ne nalazi li se gotovo uvijek baš u ovom izboru sav ljudski moral, sva vrlina i sav koliki heroizam?

XXIV.

No šta je naposljetku ta mudrost, o kojoj toliko govorimo? Ne nastojmo je definirati odviše tačno, jer bi to značilo zatvoriti je. Oni, koji oko toga nastoje, podsjećaju na čovjeka, koji bi ugasio svijetlo prije, nego što će da prouči narav toga svijetla. On će uvijek naći samo žižak i pepeo. »Riječ mudar, primjećuje Joubert, riječ mudar, kazana djetetu, riječ je, koju ono uvijek razumije i koja mu se nikad ne tumači.« Primimo je, kako je i dijete prima, da raste zajedno s nama. Recimo o mudrosti ono, što je sestra Hadewijck, tajanstvena neprijateljica divnog Ruijsbroecka, rekla o ljubavi: »Njezin je najdublji bezdan njezin najljepši oblik.« Mudrost ne treba da ima oblika, njena ljepota treba da je promjenljiva poput ljepote ognja. Nije

to nikakva boginja, što vječno sjedi na svom prijestolju. To je Minerva, koja nas prati, koja se uspinje i silazi, koja plače i veseli se s nama. Vi ste mudri samo onda, ako se vaša mudrost mijenja bez prestanka od vašega djetinjstva do vaše smrti. Što ljepši i dublji postaje osjećaj, što ga spajate s riječju mudar, to mudriji postajete vi, i svaka stepenica, na koju stupimo penjući se prema mudrosti, povećava u očima duše prostor, koji mudrost nikad ne će moći da prevali.

XXV.

Biti mudar znači imati svijest o sebi, ali kad smo dosta obilno svijesti nakupili u svom biću, opazit ćemo, da je prava mudrost stvar mnogo dublja od svijesti. Uvećati tu svijest treba da želimo samo radi one više nesvijesti, koju ona otkriva, a upravo na visinama ove nesvijesti nalaze se vrela najčišće mudrosti. Svi ljudi baštine jednako mnogo nesvijesti, ali se jedan dio ove oblasti nalazi s ovu stranu, a drugi s onu stranu normalne svijesti. Najveći dio ljudi ne izlazi iz prvog pojasa, dok oni, koji ljube mudrost, ne nalaze mira, dok ne otkriju nove putove prema onom drugom. Ako volim i ako sam svojom ljubavlju postigao najpotpuniju svijest, što je čovjek može da postigne, ta će ljubav biti osvijetljena sasvim drugačijom nesviješću od one, koja potamnjuje običnu ljubav. Posljednja okružuje samo životinju, a prva Boga. Ali osjetno ga ona ne okružuje sve dotle, dok nije izgubila osjećaj one prve. Nikad mi ne izlazimo iz nesvijesti, ali možemo da bez prestanka poboljšavamo kakvoću nesvijesti, u kojoj se nalazimo.

XXVI.

Biti mudar ne znači obožavati samo svoj razum i naučiti taj razum samo to, da bez muke triumfira nad nižim nagonom. Bili bi to vrlo neplodni triumfi, kad ne bi naučili razum, da se sve više podredjuje nagonu druge vrsti, a to je nagon duše. Za ovim svakidanjim triumfima valja težiti samo zato, kako bi oni dopustili jednom sve božanstvenijem nagonu, da se što slobodnije očituje. Oni nijesu sami sebi svrhom. Oni služe samo tomu, da otvore put sudbini naše duše, koja je uvijek sudbina pročišćavanja i svijetlosti.

XXVII.

Razum otvara vrata mudrosti, ali se najživlja mudrost ne nalazi u razumu. Razum zatvara vrata zlim sudbama, ali mudrost naša otvara dobrim sudbama druga vrata na obzorju. Razum se brani, odbija, uzmiče, odvaja, uništava; mudrost pak napada, zapovijeda, napreduje, dodaje, umnožava i stvara. Mudrost je prije neka izvjesna požuda naše duše, negoli plod razuma. Ona živi nad razumom, a i bit prave mudrosti sačinjena je od tisuću

stvari, kojih razum ne priznaje, ili ih prizna tek s vremenom. Tako je jednog dana mudrost rekla razumu, da bi trebalo vraćati dobro za zlo i ljubiti svoje neprijatelje. Razum je, dignuvši se toga dana nad onim, što ima najviše u njegovu carstvu, napokon popustio. Ali mudrost još nije zadovoljna; sasvim sama, žudi ona još dalje.

XXVIII.

Kad bi mudrost slušala samo razum i kad bi joj dostajalo, da vlada samo nad savjetima nagona, ona bi bila uvijek sebi samoj jednaka. Bila bi samo jedna mudrost i čovjek bi je prešao, kako je razum već više od jedamput prešao svoju oblast.

Ako i ima mudrost više stalnih oznaka, ipak nije ništa raznolikije od atmosfere, koja je okružje kod Sokrata i Isusa Hrista, kod Aristida i Marka Aurelija, kod Fénelona i Jean Paula. Ništa se ne bi promijenilo tako potpuno, kao dogadjaj, koji bi istoga dana pao u živu vodu mudrosti ovih ljudi, namjesto da padne u ustojalu vodu njihovoga razuma i ostane sličan tek onomu, što je već sam o sebi. Zamislite, da Isus Hrist i Sokrat naidju na ženu preljubnicu: razum bi njihov rekao gotovo iste riječi, ali mudrost bi njihova osim njihovih riječi i misli imala kretnje, koje ne bi bile od istih svjetova. Sama bit mudrosti hoće ove razlikosti. Svi mudri polaze s jedne tačke, s praga razuma. Ali oni se počinju udaljivati jedni od drugih onim časom, kad triumfi razuma više ne zapinju, a to će reći onim časom, kad slobodno ulaze u krajeve više nesvijesti.

XXIX.

Velika je razlika, kad se kaže: »ovo je razumno«, i kad se kaže: »ovo je mudro«. Ono, što je razumno, ne mora biti ujedno i mudro, a ono, što je vrlo mudro, nije gotovo nigda razumno u očima odviše hladna razuma. Razum radja na primjer pravednost, no mudrost radja dobrotu, koja se, kako opaža stari Plutarh, »prostire mnogo dalje od pravednosti«. O čemu, da li o razumu ili o mudrosti, ovisi velikodušnost? Moglo bi se reći, da je mudrost samo osjećaj beskonačnosti, primijenjen u našem moralnom životu. I razum, doduše, imade osjećaj beskonačnosti, ali u njemu je taj osjećaj tek mrtvo priznavanje. On ima da zahvali gotovo sebi samom, što u životu ne vodi o njoj nikakva računa, dok je mudrost to mudrija, koliko je beskonačnost prisvojila više upliva nad onim, što nam mudrost nalaže da radimo.

U razumu nema ljubavi, ali je mnogo ima u mudrosti, a najveća se mudrost ne razlikuje nimalo od onog, što je u ljubavi najčišće. I eto, ljubav je najbožanskiji oblik beskonačnosti, i u isto vrijeme, i upravo zato, što je najbožanskiji, i najdublje ljudski. Ne bi li se moglo kazati, da je mudrost pobjeda božanskog razuma nad ljudskim?

XXX.

Nikad čovjek ne može biti odveć razuman, ali jedina mudrost ima pravo prizivati se na razum. Nije mudar onaj, kojemu razum nije vičan pokoriti se prvom znaku ljubavi. Što li bi stvorio Isus Hrist, što li bi stvorili heroji, da se njihov razum nije pokorio? Zar čin herojski ne prelazi uvijek granice razuma? A tko bi se medjutim usudio reći, da heroj nije mudriji od onih, koji se ne miču, jer slušaju samo svoj razum? Treba još jednom ponoviti: nije razum, već ljubav je posuda, u kojoj odgajamo pravu mudrost. Istina je, da se razum nalazi u korijenu mudrosti, ali mudrost nije cvijet razuma. Jer ovdje se ne radi, da se poslužimo drugom poredbom, o logičkoj mudrosti, koja mu je unuka, nego o jednoj drugoj mudrosti, koja je najmilija sestra ljubavi.

Razum i ljubav bore se isprva silno u duši, koja se uzdiže, dok se mudrost radja u miru, nastalom izmedju ljubavi i razuma. I taj mir je to dublji, što je više prava razum prepustio ljubavi.

XXXI

Mudrost je svijetlo ljubavi, a ljubav je hrana svijetlosti. Koliko je ljubav dublja, toliko je i mudrija, a koliko se mudrost uzdiže naviše, toliko se više približava ljubavi. Ljubite, i postat ćete mudri; postanite mudri, i vi ćete morati ljubiti. Jer samo onda ljubimo, kad postajemo bolji, a postajati bolji znači bivati mudriji. Nema na svijetu bića, koje ne bi poboljšalo nešto u svojoj duši, kad uzljubi drugo biće, ma se i o običnoj ljubavi radilo; a oni, koji ne prestaju ljubiti, čine to zato, jer ne prestaju bivati bolji. Ljubav hrani mudrost, a mudrost hrani ljubav, te u središtu svijetloga kruga oni, koji ljube, grle one, koji su mudri. Ne može se odijeliti mudrost od ljubavi, pa je u Swedenborgovu raju žena samo »ljubav mudrosti mudroga«.

XXXII.

»Naš se razum, kaže Fénelon, sastoji samo od naših jasnih misli.« Ali naša se mudrost, mogli bismo dodati, a to će reći ono, što ima najbolje u našoj duši i našem značaju, nalazi ponajviše u mislima, koje još nijesu potpuno jasne. Kad bismo pustili, da nas u životu vode samo jasne misli, postali bismo ljudi vrijedni malo ljubavi, vrijedni malo štovanja. Jer u stvari ništa nije jasnije od razloga, kojima sebe uvjeravamo, da valja biti dobar, pravedan, velikodušan i da u svemu valja imati što najplemenitije osjećaje i misli. Srećom, da što više jasnih misli imamo, to više znamo cijeniti one, koje još nijesu jasne. Treba nastojati, da imamo što veći broj što jasnijih misli, kako bismo uzmogli probuditi u duši što veći broj onih, koje su još tamne. Katkad se čini, kao da jasne misli vode naš spoljašnji život, ali izvan svake je sumnje, da se druge nalaze na čelu našeg skrovitog života; a vidljiv se život uvijek pokorava nevidljivom. I tako o broju, kakvoći i snazi naših jasnih misli ovisi i broj, kakvoća i snaga nejasnih, a sasvim je moguće, da najveći dio konačnih istina, koje s toliko žara tražimo, strpljivo čeka na svoj čas u velikome krugu naših nejasnih misli. Treba prikratiti njihovo čekanje. Jedna lijepa jasna misao, koju u sebi probudimo, ne će nikad propustiti, da u zgodnom času ne probudi jednu lijepu nejasnu misao, a kad ta tamna misao, bivajući starijom, postane jasnija, — jer nije li potpuna jasnoća obično znak izmorenosti misli? — ona će jednako iz sna njezina povući jednu drugu nejasnu misao, ljepšu još i višu, nego što je i sama bila u svojoj sjeni, pa možda će tapkajući ovako, a ne gubeći smjelosti na usnulim putovima, staviti jednog dana, slučajno, svoju malu, još gotovo nevidljivu ruku na rame kakve velike istine.

XXXIII.

Misli jasne, misli tamne, srce, obrazovanost, volja, razum, duša: sve su to riječi, koje u stvari označuju gotovo jedno te isto: duševno bogatstvo jednog čovjeka. Duša je nesumnjivo samo najljepša želja naše obrazovanosti, a Bog je možda samo najljepša želja naše duše. U svemu tome ima toliko tame, da bismo mogli najbolje pokušati podijeliti tamu s pomoću debelih crta, često još tamnijih od podloge, koju one sijeku. Upoznati samoga sebe možda je jedini prihvatljivi ideal, koji nam preostaje, ali to upoznavanje, koje na prvi pogled kao da ovisi samo o našem razumu, — do koje tačke ono doista i ovisi o njemu? Ne bi li bio najbolji, najpravičniji, najistinitiji, u jednu riječ najmoralniji čovjek onaj, koji je najtačnije načisto o svom položaju u svijetu? No tko može da na laku ruku vjeruje, da je o tome načisto; ne ima li zar i najpozitivniji moral sve svoje korijenje u nekoj vrsti mistične nesvijesnosti? Najljepša želja naše obrazovanosti ne čini ništa, nego što prodje kroz našu obrazovanost, a mi krivo držimo, da je žetva, jer prolazi putem, bila na putu i sabrana. I najčišći razum, kad ispituje oblast svojega djelovanja, izlazi svakog časa iz te oblasti.

Uostalom, obrazovanošću počimamo mi poljepšavati tu našu želju, a ostalo i ne ovisi sasvim o nama; no i taj se ostatak pokrene tek onda, kad mu obrazovanost dadne zamah. Razum, koji je stariji sin naše obrazovanosti, treba da sjedne na pragu našeg moralnog života, pošto je otvorio podzemne dveri, iza kojih kao zatočenici spavaju žive i nagonske sile našega bića. On čeka sa svjetiljkom u ruci, a svojom prisutnošću čini taj prag nepristupnim svemu onome, što još ne pristaje uza svijetlo. Dalje, kuda ne dopiru njegove zrake, nastavlja se taman život. On se zbog toga ne uznemiruje, nego se naprotiv veseli. Zna on, da u očima Boga, za kojim on čezne, sve ono, što još nije prekoračilo svijetloga luka: ni san, ni misao, pa ni sam čin, ne može ništa ni dodati ni oduzeti onom idealnom biću, kojemu on daje oblik. Dužnost je njegova plamena da bude što jasniji i po mogućnosti što vidniji i da ne ostavlja svoje mjesto. On ne oklijeva, kad ima da se bavi nižim nagonima i tamom. Ali se dogodi, pa se izmedju probudjenih zatočenika približe ulazu sile, koje su i od njega samog jače. One rasprostiru nematerijalniju, providniju i neobjašnjivu svijetlost od čista i

stalna plamena, što ga on drži u ruci. I pitaju prolaza sile ljubavi, neprotumačivoga dobra i neke druge, još tajanstvenije i beskrajnije. Šta da radi? Ako je sjeo na pragu, mada još nije stekao prava da tu sjedne, — jer nije imao smjelosti da uvidi, da nije on jedini na svijetu, — on se rastuži, preplaši i zatvara dveri, ako pak ikad odluči, da ih opet otvori, ne će na kraju tamnih stepenica naći ništa, doli šaku laka pepela. Ali ako se njegova sila ne prepadne, — jer ako i nije mogao naučiti svega, ipak je naučio, da ni jedna svijetlost nije pogubna i da se u životu razuma, zbog neke jače svijetlosti, može napustiti i sam razum, — nastati će na pragu, od svjetiljke do svjetiljke, neopisive promjene. Kapljice nepoznata ulja pomiješat će se s uljem ljudske mudrosti, te kad prodju bijele neznanke, plamen će se njegove svjetiljke, zauvijek promijenjen, uzdići još više, moćnije i čišće medju stupovljem povećana predvorja.

XXXIV.

Ostavimo osamljenu mudrost ovdje i vratimo se k onoj, koja kroči ka grobu medju velikim mnoštvom ljudskih udesa. Možemo li kazati, da se sudbina mudroga nikad ne pomiješa sa sudbinom opaka čovjeka ili sudbinom lude duše? Naprotiv, svi se životi bez prestanka prepliću, te se u tkanju najvećega dijela dogadjaja ovijaju niti zlaćane oko niti konopljanih. Ima nesreća lakših i manje strašnih od Edipove i helsingörskoga princa i koje ne obaraju očiju pred pogledima pravičnosti, ljubavi ili istine. Oni, koji govore o prednostima mudrosti, nikad nijesu mudriji, nego kad dobrovoljno, bez gorčine i oholosti priznavaju, da mudrost svojim vijernima ne dopušta ništa, što ne bi mogli prezreti neznalice ili opaki ljudi. Gdjekad se dogodi, te dolazak mudroga ne promijeni mnogo na onom, što ljudi vide, bilo zato, jer je došao prekasno, bilo zbog toga, jer prolazi odveć brzo, te nije imao ni prava dodira, bilo pak da je imao da se bori protiv sila, koje je skupio suviše velik broj bića kroz odveć velik broj dana. On ne čini vanjskih čudesa, niti spasava išta, osim onog, što se po običnim zakonima života može spasiti, a i samog bi njega mogao da zahvati velik i neumoljiv vir. Ako i pogine, on sebi može reći, da je poginuo, a da ipak nije bio kroz mnogo sedmica, kroz mnogo godina, kako se to gotovo uvijek dogadja, nemoćan i beznadan svjedok propasti vlastite duše. I onda, spasti nekoga životom, koji sadržava dva života, ne znači ujedno i istrgnuti ga smrti ili nesrećama okoline, dok svakako znači to učiniti ga sretnijim, učinivši ga malko boljim. Moralno ga spasti, to je sve, i poput svega, što se dogadja na visini bića, čini se to stvari preneznatnom. Nije li dobri razbojnik bio spasen nesamo u kršćanskom, nego i u najsavršenijem značenju te riječi? Doduše, on je istog sata morao i umrijeti, ali je umro vječno sretan, jer je bio ljubljen baš u posljednjem času i jer mu je beskrajno mudro biće znalo pokazati, da ni njegova duša nije bila beskorisna, da je i ona bila dobra i da nije prošla necpažena ovom zemljom...

XXXV.

Istom onom mjerom, kojom silazimo stepenicama života, silazimo i u tajnu vrlo velikoga broja žalosti i nemoći. Vidimo, da mnoge duše živu oko nas misleći, da su beskorisne, da ih nikad nitko nije ni zamijetio i da nemaju u sebi ničega, po čemu bi ih se moglo ljubiti. No ne će li doći mudrome sat, pa će vidjeti, hvaliti i ljubiti svaku dušu, koja postoji, već zbog samog toga, što posjeduje tajanstven dar bitisanja? Ne će li opet kucnuti sat, kad će on na dnu svih slabosti, pogriješaka i laži vidjeti same snage, istine i vrline? Čista i blažena li časa, gdje je zloća sama dobrota, koja je izgubila svojega vodju, gdje je izdajstvo sama čestitost, koja tek ne može da nadje puta k sreći, gdje je mržnja sama ljubav, koja u tjeskobi otvara vrata svojega groba! Ovako povjest dobrog razbojnika postaje bez sumnje povješću svih onih, koji okružiše čovjeka pravednika, pa će jedan pogled, jedna riječ, jedna šutnja spasti ovako i najposljednje biće, a prava sreća, koje sudba ne može da dosegne, zaboravit će do dolaska noći, — kako je to bilo u duši Sokratovoj, — da je prije zalaza sunca ispila smrtonosan pehar.

XXXVI.

Uostalom, unutrašnji život možda i nije ono, što mi pod njim pomišljamo. Ima toliko vrsti unutrašnjeg života, koliko je vrsti spoljašnjeg. I najneznatniji se dovinu tih mirnih krajeva, kao i najveći, i ne ulazi se onamo samo na vrata obrazovanosti. Često se dogodi, te onaj, koji sve zna, uzalud kuca na tim vratima, dok mu iznutra odgovara onaj, koji ništa ne zna. Izvjesno je pako, da je onaj unutrašnji život najstalniji, najljepši i najtrajniji, što ga svijest sagradi u sebi s pomoću najčišćih elemenata naše duše. Mudar je onaj, koji se nauči podržavati taj život sa svim onim, što mu slučaj dnevno donosi. Mudar je onaj, u kojega prijevara ili izdajstvo ulazi samo zato, da mu još više pročisti mudrost. Mudar je onaj, u kojemu i samo zlo mora da raspiri ognjište ljubavi. Mudar je onaj, koji se navikao, da u svojoj boli vidi samo svijetlo, što ga je ona prostrla po njegovu srcu, ne obazirući se nikad na sjenu, što je ona baca preko onih, koji su je izazvali. A još je mudriji onaj, kojemu radosti i boli ne umnažaju samo svijesti, nego mu u isto vrijeme pokazuju, da ima i nešto više od svijesti. Tako se dostižu vrhunci unutrašnjeg života, vrhunci, s kojih vladamo i plamenovima, koji ih obasjavaju. No malo je dionika ovoga, jer se sretno može živjeti i u manje svijetlim dolinama, gdje trepti pomračeno korijenje tih plamenova. Ima i jako bijednih bića, koja jednako imadu svoja utočišta. Ima nagonskih unutrašnjih života. Ima duša bez inicijative ili bez inteligencije, koje ne će nikad naći puta, da ih dovede k njima samima, koje nikad ne će vidjeti ono, što posjeduju u tom skrovištu, a radile bi baš kao i one, kojih je obrazovanost procijenila svekoliko blago. Ima bića, koja, i ne znajući, da je dobro jedina prava zvijezda najviše svijesti, ne žele ništa osim dobra, premda i ne znaju, zašto ga žele. Evo dakle, čitav unu-

trašnji život ne počima toliko onim časom, kad se obrazovanost razvije, koliko kad duša postane dobrom. Dosta je čudnovato, da se u zlu nije moguće dovinuti unutrašnjeg života. Ni jedno biće, koje ne posjeduje makar nekakvu plemenštinu duše, nema unutrašnjeg života. Ono će sebe i upoznati, možda će znati i to, zašto nije dobro, ali ne će imati niti te snage niti toga utočišta, niti toga blaga nevidljivih zadovoljstava, što ih ima svak, koji bez straha može da udje u svoje srce. Unutrašnji je život sačinjen od nekakove duševne sreće, a duša je samo onda sretna, kad može da u sebi ljubi nešto čisto. Dogodi se, da se ona i prevari u svom izboru, no ako se i vara, biti će ipak sretnija od duše, koja nije imala prilike da bira.

XXXVII.

Isto tako znači spasti nekoga, kad učinimo, da je zlu manje sklon, nego što bi mu inače bio; jer to znači pomoći mu, da sagradi na dnu duše svoje utočište, protiv kojega će sudbina lomiti svoje oružje. To je utočište ili spomenik svijesti ili spomenik ljubavi; no to je malo važno, jer je ljubav svijest, što se još nesvijesno traži, dok je prava svijest ljubav, koja se najzad nalazi u jasnoći. U najdubljoj dubini toga utočišta pali duša skrovit oganj svojega veselja. Veselje duše, koja od sebe odbacuje tugu, što je za sobom ostavljaju zle sudbe, baš kao što prava vatra uklanja utjecaj bolesti, što vladaju na zemlji, to veselje duše ne liči na druga veselja. Ono ne dolazi ni od spoljašnje sreće, ni od zadovoljena samoljublja. Jer pod veseljem samoljublja, koje biva za toliko manje, za koliko duša postaje boljom, ima i veselje čiste ljubavi, koje to više raste, što duša postaje plemenitijom. Ne, to se veselje ne radja od oholosti, a ni duša se ne osjeća zato sretnom, jer može da se nasmiješi svojoj ljepoti. Duša, koja je stekla neku svijest o sebi samoj, imade prava znati, da je lijepa; ali sve, što ona odveć hotimično dodaje svijesti svoje ljepote, oduzima ona možda od nesvijesnosti svoje ljubavi. I prva je dužnost svijesti, koja nam se otkriva, da nas nauči cijeniti nesvijesnost, koja ne će da se još otkrije. Veselje pako, o kojemu govorim, ne uzima od ljubavi ono, što daje svijesti. Naprotiv, ima u njemu, što nigdje drugdje nema: svijest se tu hrani ljubavlju, dok se ljubav povećava sviješću. Duh, što se uzdiže, pozna sreću, koje nikad ne poznaje tijelo; ali duša, postajući boljom, ima veselje, što ga ne će uvijek poznati duh, koji se uzdiže. Istina je, da duh, koji se diže, i duša, koja biva boljom, obično zajedno rade da učvrste unutrašnju zgradu. Ali se dogadja, da rade i odijeljeno i da ništa ne spaja tih dviju tvrdjava, što su ih sagradili. Kad bi bilo ovako i kad bi me biće, koje volim najviše na tom svijetu, zapitalo, što da izabere i koje je najdublje i najsladje utočište, ja bih mu odgovorio: zakloniti svoju sudbu u utočište duše, koja postaje boljom.

XXXVIII.

Zar mudar nikada ne pati? Zar nikakva bura ne oblači nebo njegova boravišta? Zar njemu nitko ne baca zamke? Zar njega ne varaju žena i prijatelji? Zar se ono, što on smatra plemenitim, nikad ne pretvori u nisko? Ne umiru li i njemu otac, majka, sin i braća baš kao i ostali ljudi? Zar kod njega angjeli brane putove, kojima k nama prilazi bol? Nije li i Isus Hrist plakao nad grobom Lazarovim? Nije li i Marko Aurelij trpio zbog sina svojega Komoda, u kojemu se već javljaše izrod, i zbog žene svoje Faustine, koju je on ljubio, a koja njega nije ljubila? Nije li i Paulo Emilij, mudar poput Timoleona, uzdahnuo pod rukom sudbine, kad mu je najstariji sin umro pet dana pred njegovim triumfom u Rimu, a drugi sin njegov tri dana iza toga? Zar je takovo zaklonište, koje mudrost pruža sreći? Treba li da izbrišemo sve ono, što smo dosad rekli, i upišemo mudrost med one tlapnje, kojima ljudska duša nastoji da opravda u očima razuma želje, što ih iskustvo gotovo uvijek proglasi nerazumnima?

XXXIX.

Doista, i mudar pati. On pati, i patnja je jedan od elemenata mudrosti. On trpi možda još i više od drugog čovjeka, jer on je čovjek potpuniji. On pati i zato, jer tko je manje sam, više pati, a što je čovjek mudriji, to mu se manje čini, da je sam. On će trpjeti na tijelu, srcu i duhu, jer ima dijelova tijela, srca i duha, koje nikakva mudrost na svijetu ne može da otme sudbini. Ali ne radi se o tom, da se izbjegne patnji, nego malodušnosti i okovima, što ih ona donosi onom, koji je dočekuje kao gospodara, a ne kao glasonošu najvažnije ličnosti, koju još jedan zavoj puta skriva našim očima. Doista, i mudar će se, kao i njegov susjed, naglo prenuti od udaraca, kojima će nametljiv glasnik da zatrese zidovima njegova stana. Trebat će da sidje i da govori s njime. Ali on će, sveudilj mu govoreći, pogledati više od jedamput preko ramena te jutarnje nesreće, da nadje u prašini horizonta veliku misao, koje je on možda preteča. Kad najzad mislimo na to usred sreće, čini nam se zlo, kojim nas sudbina može da iznenadi, malenim. Priznajem, da će se prilike promijeniti, kad zlo dodje, ali je jednako izvjesno, da će, ushtjedne li u nama ugasiti trajni oganj smjelosti, morati najprije s uspjehom da ponizi u našem srcu sve ono, što ljubimo, obožavamo i čemu se divimo. A koja bi tudja sila mogla da ponizi osjećaj i misao, ako je mi sami ne zbacimo s prijestolja? Ima li osim fizičkih patnja boli, koje bi nas mogle dosegnuti drugačije, nego preko naših misli? I tko će našim mislima pribaviti oružje, kojim će nas one napadati ili braniti? Malo mi trpimo od same naše patnje, ali neizrecivo mnogo patimo od načina, kojim je primamo. »Bijaše svojom krivnjom nesretan, kaže Anatole France o nekom, koji takodjer nije gledao preko ramena okrutna glasnika, bijaše svojom krivnjom nesretan, jer sve su prave nevolje unutrašnje i mi smo ih sami izazvali. Krivo mi mislimo, da one izvana dolaze. Mi ih stvaramo u našoj unutrašnjosti, od vlastitoga našega bića.«

XL.

Djelotvorna snaga jednog dogadjaja nalazi se samo u načinu, kojim posmatramo taj dogadjaj. Skupite desetak ljudi, koji će poput Paula Emilija izgubiti dva sina u najsladjoj uri svojega života, i imat ćete deset patnja, koje nikako ne će nalikovati jedna drugoj. Nesreća ulazi u nas, ali tu čini samo ono, što joj mi naložimo, da čini. Ona sije, uništava ili žanje, već prema zapovijedi, koju je našla zapisanu na našem pragu. Ako će dva sina mojega susjeda, koji je običan čovjek, poginuti u istom onom času, kad je sreća njihova oca ostvarila sve njegove želje, sve će poći tamom i nijedna iskra ne će zabljesnuti, a nesreća će, sita same sebe, ostaviti za sobom tek nekakav bezbojan pepeo. Ja ne trebam da ponovno vidim svojega susjeda. Znam već unaprijed sve sitnice, koje mu je darovala bol, a bol nam vraća samo ono, što joj naša duša uzajmi za sretnih dana.

XLI.

Ali ista je nesreća snašla Paula Emilija. Rim, uplašen, čeka, bučan još uvijek od triumfalnoga marša. Što će se dogoditi? Prkose li bogovi mudrom i kako će im on odgovoriti? Što li je taj junak učinio od boli, a što bol učini od njega? U takvim časovima ljudstvo, kako se čini, misli, da sudbina hoće još jednom da okuša snagu svoje mišice i da joj se nešto mora dogoditi, ne uzdrma li joj ruka ono, što je napala. I evo, s kolikim ona nemirom traži u takvim prilikama zapovijedi proti nevidljivom u očima svojih gospodara.

No Paulo Emilij kroči naprijed usred rimskoga puka, pošto ga je dao sazvati. Ozbiljan je i govori ovako: »Nikad se ja nijesam bojao onoga, što dolazi od ljudi, ali u stvarima božanskim, o čemu sam vazda sumnjao, krajnja je nestalnost sudbine i neiscrpljiva raznolikost njenih udaraca, a naročito je tako bilo za vrijeme ovoga rata, gdje mi je poput povoljna vjetra u svemu pomagala. Zaista, neprestano sam čekao, da je vidim, kako će oboriti moju sreću i uzvitlati oluju. Jest, ja sam u jednom danu prevalio Jonsko more, od Brindisija do Korcyre, a u pet dana stigoh od Korcyre u Delfe, gdje prinesoh žrtvu Apolonu. Još pet dana, i mi smo, vojska moja i ja, doprli do Macedonije, gdje sam običajnim obredima očistio svoju vojsku. Odmah potom poduzeo sam vojničke operacije, a petnaest dana poslije toga završih taj rat najslavnijom pobjedom. — Taj brzi razvoj samih povoljnosti napunio me nekim iskrenim nepouzdanjem u sreću. Miran od neprijatelja i ne videći ništa, od čega bih se bojao, ja sam na povratku pored svega sumnjao u stalnost svoje sreće, vodeći sa sobom takovu vojsku, toliko sretnu u pobjedama, i taj silan plijen zatočenih vladara. Stigavši bez ikakve nezgode medju vas i videći grad u veselju, svečanostima i žrtvama, nimalo se nijesam pouzdavao u sudbinu, jer sam znao, da ona ne voli biti uz nas, a da se ne promijeni, i da zavist ide uvijek uporedo s velikim uspjehom. Duša moja, puna toga bolnog nemira i u strepnji rad nečeg, što joj budućnost sprema u Rimu, nije se od tog straha oslobodila sve do časa, dok nijesam ugledao dom, kako mi propada u tom strašnom brodolomu, gdje sam tih svečanih dana, jednoga za drugim, morao da pokopam svoja dva sina, puna tako lijepih nada, jedine svoje baštinike. Evo me sada zaštićena od velikih pogibli, pa imam čvrsto pouzdanje, da će vaša sreća ostati jaka i trajna. Sreća se dosta osvetila mojem uspjehu tim zlima, što ih je na mene navalila. Pokazala je, kako kod triumfatora, tako i kod zatočenika, kojega povlače u triumfu, očit primjer ljudske lomnosti, no ipak s tom razlikom, da Persij, pobijedjen, još uvijek ima svoju djecu, dok je Paulo Emilij, pobjednik, svoju izgubio.«

XLII.

Tako je eto Rimljanin primao najveću bol, koja može da snadje čovjeka u času, kad mora da je najjače osjeti, a to će reći u času njegove najveće sreće. A ima li i drugih načina? Jest, toliko ima načina da je primimo, koliko ima plemenitih misli i osjećaja na toj zemlji: svaki od tih osjećaja i svaka od tih misli drži u ruci čudotvoran štapić, koji će na ulazu promijeniti patnji i odijelo i lice. Job bi rekao: »Gospodin dade, Gospodin uze; da je blagosloveno sveto ime Gospodinovo,« a Marko Aurelij možda ovako: »Ako mi nije više dopušteno ljubiti one, koje sam nadasve ljubio, to je bez sumnje zato, da me se nauči ljubiti one, kojih još nijesam ljubio.«

XLIII.

I neka možda ne mislimo, da se oni tek tješe ovako ispraznim riječima i da sve te riječi slabo sakrivaju ranu, koja je to bolnija, što bi je oni više htjeli da sakriju. Ponajprije, bolje je tješiti se i ispraznim riječima, nego se uopće ne tješiti. A onda, ako valja dopustiti, da je sve to samo iluzija, onda treba u isto vrijeme dopustiti i to, da je iluzija jedino, što još može da posjeduje neka duša, a u ime kakve druge iluzije prisvajamo sebi pravo, da prezremo ovu?

Istina je, kad bi se ti veliki mudraci, o kojima govorim, vratili navečer u svoje prazne domove i našli kod ognjišta stolice, na kojima ne će više sjedjeti djeca njihova, oni bi upoznali jedan dio muke, koju su potpuno upoznali oni, kojima ta muka nije donijela ni jedne plemenite misli. Jer krivo bi bilo pripisivati jednoj lijepoj misli ili jednom lijepom osjećaju odliku, koje oni nemaju. Ima vanjskih suza, kojih oni ne mogu da osuše, i svetih časova, kad mudrost još ne tješi. Ali, da reknemo još jednom, nije patnja ono, što valja izbjegavati, jer njoj se nikad ne da izbjeći. Radi se tek o tom, da izberemo od onog, što će nam patnja donijeti. Držimo li zar, da će ovaj izbor, kako je nezamjetiv oku, biti dosta tako neznatan, pa ne će moći da izbriše boli, koje nam je razlog neprestano pred očima? Nijesu li zar sva naša moralna veselja, a mnogo dublja od svih naših veselja fizičkih ili intelektualnih, složena upravo od samih takovih sitnica? Ako izrazimo osjećaj, koji sili junaka da čini dobro, riječima, čini nam se

on zaista sitnicom. Takva je sitnica bila ideja, koju je Katon Mladji imao o dužnosti, ako je uporedimo sa silnom bunom jednoga carstva i krvavom smrću, kojoj je bila povodom; no nije li ona ipak veća od svih tih buna i ne nadmašuje li i istu smrt, koju je bila prouzročila? Ne ima li Katon još i danas pravo? A koji je život, — hvala toj ideji, koje razum ljudski nije mogao da izmjeri na svojoj tezulji: toliko mu se činjaše stranom, — koji je život bio neustrašivije i plemenitije sretan od Katonova?

Sve ono, što oplemenjuje naše bitisanje, sve, što mi u sebi poštujemo, motivi naše krjeposti i one osjećajne granice, što ih svaki čovjek stavlja svojim pogrješkama, pa i samim svojim zločinima, sve se to čini doista neznatnim, kad to razum stane da ispituje. A ipak se baš u tom nalaze životni zakoni svakoga bića. I koji bi čovjek mogao da živi, a da se ne pokorava nekim takvim istinama, koje nijesu podložne razumu? I najbjedniji slušaju jednu od njih, a što ih više imade, kojima se čovjek pokorava, to je on manje bijedan. Onaj, koji je ubio, reći će: Doista, ja sam ubio, ali ne kradem. Onaj, koji je ukrao, krade, ali ne počinja izdajstva; a onaj, koji počinja izdaju, ne izdaje brata svojega. I tako se svaki utječe posljednjoj moralnoj ljepoti, koja mu preostaje. I najveća propalica ima uvijek jedno sveto mjesto, jednu vrst skrovišta u svojoj duši, gdje će naći nešto čiste vode i uzeti potrebne snage, da živi dalje. Ni ovdje, kao ni drugdje, nije razum onaj, koji tješi, i mora se on zaustaviti pred utočištem kradljivca ili izdajnika, baš kao što se zaustavlja na pragu žrtve Antigonine, Jobova odricanja i ljubavi Marka Aurelija. On se zaustavi, ne ispituje više i ne dokazuje više, osjećajući dapače, da bi se, kad bi se bunio, bunio protiv svijetla, kojemu je on samo vidljiva sjena, jer on je usred tih stvari kao čovjek, koji je stao na puno sunce. Vidi svoju sjenu, pruženu do njegovih nogu, može je pomicati i udaljiti i promijeniti joj oblik, prema tomu, da li se prigiba ili uzdiže, ali ta je sjena i jedino, čime on vlada, što posjeduje i čemu može zapovijedati u tom žarkom svijetlu oko sebe. Ovako naš razum izgleda u višoj svijetlosti, a sjena, koju on baca, nema utjecaja na tu nepomičnu svijetlost. Ma kako daleko bio Marko Aurelij od izdajnika, ipak oni s istoga vrela crpu tajanstvenu vodu, od koje živu njihove duše, i to vrelo nije u njihovoj obrazovanosti.

Dosta je čudnovato, da se sav naš moralni život nalazi na drugom mjestu, a ne u našem razumu; jer onaj, koji bi živio samo po tom razumu, bio bi najbjedniji od svih bića. Nema doduše ni jedne krjeposti, ni jednog čina dobrote, ni jedne plemenite misli, kojih se gotovo sve korijenje ne bi nalazilo pored onog, što se dade razumjeti i protumačiti. A ne bi li ipak čovjek bio ponosan, da svu svoju krjepost, sav svoj unutrašnji život, svu svoju radost nadje u stvari, koju zapravo jedinu posjeduje, u stvari, u koju jedinu može imati povjerenja, a to je razum? Ali i najmanji će mu dogadjaj pokazati, da nije tu mjesto, kamo mu se valja uteći, — toliko je eto istina, da smo mi nešto drugo, a ne samo razumna bića.

XLIV.

Ali ako naš razum ne izbere od onog, što nam donese patnja, što on onda bira? Naš prošli život, koji je dao oblik našoj duši. Ne beru se od danas na sjutra plodovi mudrosti. Nijesam li živio kao Paulo Emilij, ne će me utješiti ni jedna od onih misli, koje su njega tješile, pa ma se svi mudri ovog svijeta sakupili, da mi ih neprestano ponavljaju. Angjeli, koji dolaze da nam suše suze, uzimaju točno oblik i lice onog, što smo govorili, što smo mislili, a najviše onog, što smo radili prije časa boli. Kad je Thomas Carlyle, koji je bio mudar, ali bolesno mudar, iza više od četrdeset godina zajedničkoga života izgubio svoju ženu Jeannie Welsh, biće, koje je najdublje ljubio, njegova je bol nevjerovatnom vjernošću primila oblik predjašnjeg života njihove ljubavi. Zato je i bila uzvišena, prostrana, mučiteljica, ali i tješiteljica u veličini svojih spočitavanja, nježnosti i tuga, baš kao neka molitva ili razmatranje na obali tmurnoga mora. To je na neki način skupna slika svih naših dana, kojih više nema, slika, koja se prijaznom ili zlobnom vjernošću odražava u boli našega srca. Imam li u svojem životu samo uspomene bez velikodušnosti i bez svijetla, onda će, kad dodje čas, koji uvijek dolazi, gdje se uspomene pretvaraju u suze, i moje suze biti bez velikodušnosti i bez svijetla. Naše suze same o sebi nemaju boje, da bi se u njima mogla ogledati prošlost naše duše; ono, što se u njima ogleda, ili je naša kazna ili je naša nagrada. Samo je jedno, što se nikad ne pretvara u patnju, a to je dobro, što smo ga učinili. Kad izgubimo jedno ljubljeno biće, te plačemo suzama, od kojih nam ne odlane, onda se u njima javlja spomen na časove, kad ga nijesmo dosta ljubili. Da smo se uvijek smiješili biću, kojega više nema, nikad mi ne bismo znali za te neke polovičnosti u boli i plakali bismo suzama, u kojima je ostalo nešto slatkoće milovanja i onih vrlina, kojih se one sjećaju. Jer uspomene na pravu ljubav, koja kao vrlina sadrži sve ostale, mami iz očiju naših jednake suze dobročiniteljice, kao i oni najljepši časovi, od kojih te uspomene potječu. Ništa nije pravednije od boli, i kao što kalup čeka na rastopljenu mjed, tako i čitav naš život čeka, da kucne njegov sat, pa da nam isplati našu platu.

XLV.

Dapače i ovdje, gdje se uostalom nalazi najčvršće potporište njezina prijestolja, vidimo, za koliko je moć sudbine ograničena za sve one, koji postaju bolji od same sudbine. Sudbina je ostala barbarin i nije na visini svih ljudi. Sve svoje oružje uzima ona u običnom životu i njeno oružje kasni. Još uvijek nas ona napada izvana, kako nas je napadala u vrijeme Edipovo. Ona, kao slijepi streljač, gadja ravno preda se, ali kad bi se njezine strijele morale malko dići, da dokuče cilj, one bez snage padaju.

Patnje, žalosti, suze, boli i sve ostalo slične su riječi, označujući nešto, što nikad ne nalikuje jedno drugome. Proniknemo li dušu tih riječi, vidjet ćemo, da mi tako nazivamo samo trag naših pogrješaka, i tamo, gdje su

naše pogrješke bile plemenite, — jer ima i plemenitih pogrješaka, kao što ima i malih vrlina, — bit će naša nesreća bliže pravoj sreći od sreće onih, koji su sretni, a da nijesu uvećali svoje svijesti. Mislite li zar, da bi Carlyle htio promijeniti svoju nesreću, što je poput ogromna i nježna cvijeta procvala u njegovoj duši, za bračnu sreću bez vidika i svijetla ma kojega od svojih sretnijih susjeda u Chelsei? A nije li i bol Ernesta Renana, kad je izgubio svoju sestru Henriettu, za dušu bila bolja od odsustva te boli kod tisuće drugih, koji nijesu znali da ljube svoju sestru? Treba li da žalimo onog, koji gdjekad o večerima plače na obali beskrajnoga mora, ili onog, koji se čitava svojeg života bez razloga smiješi u kutu male sobice? »Sreća, nesreća«; kad bismo mogli ma samo na čas da izadjemo iz sebe i okušamo nesreću heroja, tko bi se od nas bez žaljenja vratio k svojoj sitnoj sreći?

Je li dakle istina, da sreća, premda dolazi izvana, postoji samo u nama? Sve, što je oko nas, postaje angjelom ili djavlom, već prema stanju našega srca. Ivana d' Arc čuje svetice, a Macbeth vještice, ali je to uvijek isti glas. Sudbina, na koju se tako rado tužimo, nije možda ono, na što smo maločas mislili. Ona nema drugog oružja, doli ono, koje joj mi pružimo. Nije ni pravedna ni nepravedna i nikad ne izriče presude. Ono, za što mi držimo, da je neki Bog, tek je neki prerušeni glasnik. On nas tek opominje u izvjesnim danima našega života, da će kucnuti sat, kad ćemo imati da sudimo sami sebi.

XLVI.

Istina je, da bića drugog reda sebi uopće ne sude. Ona sebi ne sude baš zato, jer njima sudi slučaj. Ona su podredjena nekoj gotovo nepromjenljivoj sudbini, pošto se sudbina može promijeniti jedino od suda, što ga je čovjek o sebi stvorio. Namjesto da preobraze dogadjaj, na koji se namjere, ona se sama moralno mijenjaju prvim dodirom svega, na što se namjere. Neposredno primaju sam oblik nesreće, na koju se tuže, i to tek oblik najbjedniji i najobičniji. Sve, što im se desi, miriše im sudbinom. Jednomu zvanje, drugomu prijateljstvo, trećemu ljubovca. Po njihovu su mišljenju slučaj i sudbina istovjetni izrazi, a slučaj je rijetko kada prijazna sudbina. Sve, što je u nama, a nije u vlasti naše duše, u neposrednoj je vlasti nama neprijateljske sile. Svaka praznina u srcu ili obrazovanosti postaje stjecištem sudbonosnih utjecaja. Shakespeareova Ofelija i Goetheova Margareta podložne su sudbini, jer su tako slabe, da se u njihovoj prisutnosti ne može učiniti ni jedna kretnja, a da ne postane kretnjom same sudbine. No da su Margareta i Ofelija imale ma samo jedan dio one snage, kojom je bila nadahnuta Sofoklova Antigona, ne bi li one promijenile nesamo svoju vlastitu sudbinu, nego i Hamletovu i Faustovu? I da je mletački crnac, namjesto da se oženio Desdemonom, uzeo za ženu Corneilleovu Paulinu, zar mislite, da bi se sudbina Desdemonina usudila pod istim uslovima ma samo na čas šuljati se oko svijetle ljubavi Pauline? Je li se to u njihovu tijelu ili u njihovoj duši sakrila crna Sudba? Ako je gdjekad i istina, da tijelo ne može da postigne veću snagu, zar je

duša ne može vazda da postigne? Budimo na oprezu: za najveći dio ljudi ne bismo mogli ni zamisliti druge sudbine osim prave, a to bi bila ona, koja bi im rekla: »Od današnjeg se dana duša tvoja ne može više ni pojačati niti povećati.« A ima li ikoja sudbina pravo, da nam tako govori?

XLVII.

Uostalom, krepost vrlo često biva kažnjena, a i sama snaga duše zna da uskori njezinu nesreću. Što više ljubimo, to veću površinu dajemo plemenitim bolima, a mudrac voli da još većma proširi tu lijepu površinu.

Jest, priznajmo, ne ostaje sudbina uvijek na dnu svojega mraka; u izvjesnim joj časovima treba čišćih žrtava, pa ih ona hvata mašući svojim velikim ledenim rukama po svijetlu. Toliko sam puta spomenuo tragično ime Antigonino, te ćete mi bez sumnje reći: »Kraj sve njene duševne snage, evo vam žrtve udesa, koju ste uzalud tražili...« Ne da se zanijekati: Antigona je plijen hladnoga boga, jer njena duša ima triput više snage od duše ma koje druge žene. Ona propada, jer ju je sudbina stavila u takav položaj, te je prisiljena birati izmedju smrti i onog, što ona smatra največom sestrinskom dužnošću. Najednom se našla izmedju smrti i ljubavi, i to ljubavi najčišće i najnesebičnije, jer se radi o ljubavi prema sjeni, koju više nigda ne će vidjeti na toj zemlji. A zašto je nju mogao udes da potisne u taj smrtonosan kut, složen iza nje od smrti i dužnosti? Jedino zato, jer je njena duša, viša od drugih, vidjela onu neprodirnu stijenu dužnosti, koje njezina sirota sestra Ismena ne bi vidjela ni onda, kad bi ju se na nju upozorilo. U istom času, kad se obje nadju na pragu palače, začuju se oko njih isti glasovi. Antigona čuje samo onaj, što dolazi odozgo, — zato i umire; Ismena ni ne sluti, da bi moglo biti drugoga glasa, osim onog, što dolazi odozdo, — zato ona eto ne umire. Naspite u dušu Antigoninu malo nemoći iz duše Ofelijine ili Margaretine, i udes bi držao beskorisnim da dadne smrti znak u času, kad se kći Edipova pokazala u predvorju Kreontove palače. Jedino toga radi, što je duša njena bila jaka, mogao je udes njome da zagospoduje.

To je istina i u tom je utjeha pravednika, heroja i mudraca. Nad njima udes nema druge vlasti, osim što ih sili, da čine dobro. Drugi su ljudi kao gradovi sa stotine otvorenih vrata, kojima on ulazi, dok je pravednik kao grad zatvoren, imajući samo jedna vrata, vrata svijetlosti, pa ih udes ne može otvoriti, dogod se ne odluči nagovoriti ljubav, neka pokuca na njima. Druge on ljude sili, da čine sve po njegovoj volji, a udes, kad je slobodan, hoće samo zlo; no kad hoće da uzvlada pravednikom, mora se odlučiti na to, da i sam čini dobro. I onda on više ne napada tamom. Pravednik se nalazi u okrilju svojega svijetla i samo ga jedno još jače svijetlo može da svlada. Treba dakle da udes postane ljepši još od same svoje žrtve. Obične on ljude smješta medju neku bol i tudju nesreću, ali heroja i mudraca može da uhvati samo izmedju jedne lične patnje i tudje sreće. Prve napada pomoću svega, što je ružno, dok potonje može da napadne samo s pomoću onog, što je najljepše na zemlji. Za jedne on ima hiljadu oružja,

pa i samo se kamenje na stazi pretvara u oružje; ali da napadne druge, preostaje mu samo jedan neodoljiv mač, a to je ognjeni mač žrtve i dužnosti. Povjest Antigonina iscrpla je svu povjest vlasti sudbine nad mudrim. Isus, umirući za nas, Kurcije, bacajući se u ponor, Sokrat, krateći se da šuti, sestra milosrdnica, gaseći se do postelje bolesnika, ponizni prolaznik, koji umire, da spasi drugoga, što umire, svi su oni prisiljeni da odabiru i da na istom mjestu nose slavnu ranu Antigoninu. Odista, i u svijetlu ima lijepih opasnosti, pa je opasno biti mudrac za one, koji se plaše žrtve; no oni, što se plaše žrtve, kad udari velikodušni čas, možda i nijesu osobito mudri . . .

XLVIII.

Kad izgovaramo riječ »Sudbina«, nema nikog, a da ne pomišlja nešto tmurno, strašno i smrtno. Na dnu se ljudske misli nalazi jedino put, što vodi k smrti. A i najveći se dio vremena ne poklanja ničemu drugom, nego imenu smrti , koja još nije stigla. To je lice smrti, gledano u budućnosti, i sjena smrti nad životom. »Nitko ne izbjegne svojoj sudbini,« velimo na primjer, pomišljajući na smrt, što čeka putnika na zavoju ceste. No ako putnik susretne sreću, mi više ne govorimo o sudbini, ili ne govorimo tako, kao da se radi o istome bogu. A ne bi li se medjutim moglo dogoditi, da onaj, koji hodi životom, sretne kakovu sreću veću od nesreće i važniju od smrti? Zar se ne može dogoditi, da on sretne neku sreću, koje mi ne vidimo, i nije li sreća već po svojoj naravi manje vidljiva od nesreće, i ne postaje li ona to manje vidljivom, što se većma uzdiže? No mi na to ne računamo. Dogodi li se kakav nesretan slučaj, čitavo selo, čitav grad dotrči; ali kad je to cjelov, zraka ljepote, što je iznenadila naše oko, ili zraka ljubavi, što je obasjala naše srce, nitko se na to ni ne obazre. A ipak jedan cjelov može biti baš tako važan za radost, kao što je rana važna za bol. Mi nijesmo pravedni, jer gotovo nikad mi ne vežemo sudbinu uza sreću; a kad je već ne vežemo uza smrt, to je zato, što je vežemo uz kakovu nesreću još veću od smrti.

XLIX.

Kad vam govorim o sudbini Edipovoj, Ivane d' Arc i Agamemnonovoj, vi ne ćete da pregledate život te trojice, vi ne ćete da vidite ništa, osim posljednjih staza, što vode k njihovu svršetku. Velite, da im sudbina nije bila sretna, jer im smrt nije bila sretna. No vi zaboravljate, da smrt nije nikad sretna u očima onih, koji još ne umiru, a ipak mi po njoj sudimo život. Čini se, kao da smrt upija sve, i kad se tridesetak sretnih godina svrši iznenadnom smrću, čini nam se, da se ovo tridesetak godina izgubilo u mraku jedne bolne ure.

L.

Mi imamo krivo, kad vežemo ovako sudbinu uza smrt i nesreću. Kad li ćemo napustiti misao, da je smrt važnija od života, a nesreća veća od sreće? Zašto da uvijek gledamo na stranu suza, dok sudimo o sudbini jednoga čovjeka, a nikada na stranu posmjeha? Tko nam je rekao, da život treba da procjenjujemo prema smrti, a ne smrt prema životu? Mi oplakujemo sudbinu Sokrata, Duncana, Antigone, Ivane d' Arc i tolikih drugih pravednika, jer je svršetak njihov bio neočekivan ili okrutan, i velimo sebi, da ni mudrost ni vrlina ne oduzima nesreći oružje. Ali ponajprije, vi nijeste ni mudri ni pravedni, ako u mudrosti i pravednosti tražite nešto drugo, doli samu mudrost i pravednost. I onda, kojim smo mi pravom u taj sami smrtni čas sabili vascijeli život? Zašto vi velite, da Antigonu i Sokrata čini nesretnima njihova mudrost ili krjepost, jer je njihov svršetak bio nesretan? Zar smrt ima važnije mjesto u životu od rodjenja? Vi ne vodite računa o rodjenju mudraca, kad procjenjujete njegovu sudbinu. Ono, što nas čini sretnima ili nesretnima, jest ono, što mi činimo izmedju rodjenja i smrti; sreća ili nesreća nekog bića i njegova prava sudbina ne nalazi se u smrti, nego u danima i godinama prije nje.

Mi umujemo baš tako, kao da je mudar, čija nas je povjest upoznala s njegovom strašnom smrću, provodio život predvidjajući koban svršetak, što mu ga spremaše njegova mudrost. Ali u stvari je mudar mnogo manje uznemiren mišlju na smrt od nevaljalog. Sokrat se ne boji kao Macbeth, da će se sve svršiti zlo. Pa ako se je sve i svršilo naopako, to je bilo preko svakog očekivanja i on nije potrošio sav svoj život poput cawdorskoga thana, umirući već unaprijed. Ali nama se na dnu naših misli čini vrlo često, da rana, što krvari nekoliko sati, uništi mir čitavoga jednog života.

LI.

Ja ne tvrdim, da je sudbina pravedna, da nagradjuje dobre, a kažnjava zle. I koja bi se duša mogla i nazivati dobrom, kad bi nagrada bila sigurna? Ali kad mi sudimo sudbinu, mi smo mnogo nepravedniji i od same sudbine. Vidimo samo nesreću mudroga, jer svi mi znamo, što je nesreća; a ne vidimo njegove sreće, jer da je uzmognemo upoznati, trebalo bi da budemo upravo tako mudri kao i mudrac i upravo tako pravedni kao i pravednik, čiju sudbinu ocjenjujemo.

Kad čovjek niske duše hoće da mjeri sreću kakvog velikog mudraca, ta sreća bježi kao voda izmedju njegovih prstiju, dok u ruci drugoga mudraca postaje čvrsta i sjajna kao zlato. Čovjeku je samo ona prava sreća, koju može da razumije. Često se dogodi, te mudračeva nesreća liči na nesreću običnoga čovjeka, ali sreća njegova nema ništa zajedničko s onim, što naziva srećom onaj, koji nije mudar. Mnogo je više nepoznatih krajeva u sreći, nego u nesreći. Nesreća ima uvijek isti glas, dok sreća, što dubliom biva, to manje buči.

Kad stavimo nesreću na jednu zdjelicu tezulje, svaki će od nas na

drugu zdjelicu staviti svoju misao o sreći. Divljak će na nju staviti alkohola, baruta i perja, civilizovan čovjek nešto zlata i nekoliko opojenih dana, dok će mudar staviti na nju tisuću stvari, kojih mi ne vidimo, možda i cijelu svoju dušu, a možda i samu nesreću, pošto ju je prije toga pročistio.

LII.

Nema ništa pravednije od sreće, ništa, što bi vjernije uzimalo oblik naše duše, ništa, što bi potpunije ispunjavalo mjesta, koja joj je otvorila mudrost. Ali i ništa nema tako malo glasa, kao ona. Angjeo bola govori u svim jezicima i poznaje sve riječi, dočim angjeo sreće ne otvara usta sve dotle, dok ne može da govori o sreći, koju i divljak može da razumije. Nesreća je izašla iz djetinjstva već pred stotinu stoljeća, dok bismo za sreću mogli kazati, da još spava u povojima.

Neki su se ljudi naučili da budu sretni, no gdje li su oni, koji su u svojoj sreći htjeli da pozajme glas svoj nijemom arkangjelu, što im osvjetljivaše dušu? Odakle ta nepravedna šutnja? Ne znači li govoriti o sreći ujedno je i naučavati? Ne znači li izgovarati dnevno njezino ime ujedno je i dozivati? I nije li jedna od lijepih dužnosti onih, što su sretni, naučiti i druge da budu sretni? Izvjesno je, da se čovjek može naučiti da bude sretan, i ničemu se čovjek ne uči radije nego da bude sretan. Poživite li medju ljudima, koji blagosilju svoj život, doskora ćete i vi svoj blagosiljati. Smijeh je priljepčiv kao i suze, a razdoblja vremenska, koja nazivamo sretnima, često su samo ona razdoblja, u kojima su neki ljudi znali da se smatraju sretnima. Obično nam i ne manjka sreća, nego tek poznavanje sreće. Ništa nam ne koristi, ako smo i najsretniji, kad ne znamo, da smo sretni, pa je svijest i najmanje sreće mnogo važnija za našu radost od najveće sreće, na koju naša duša ne pazi dosta pomno. Previše ljudi umišlja sebi, da je sreća nešto različno od onog, što imadu, pa upravo zato i treba da nam oni, koji posjeduju sreću, pokažu, da samo ono posjeduju, što svi ljudi imadu u svom srcu.

Biti sretan znači preturiti nemir sreće. Potrebno bi bilo od vremena do vremena, da nam koji čovjek, kojega je sudbina obdarila sjajnom, poželjnom i nadnaravnom srećom, jednostavno kaže: postigao sam sve ono, za čim vaše želje žude svakog dana, imam bogatstvo, zdravlje, mladost, slavu, moć i ljubav. Danas mogu reći, da sam sretan, ne radi darova. koje mi je sreća udostojala podijeliti, nego jer su me ti darovi naučili, da vidim i više od sreće. Ako sam na svojim divnim putovanjima, u pobjedama, u snazi i u ljubavi našao traženi mir i radost, to je stoga, jer su me one naučile, da ne leži u njima ni mir ni prava radost. Prije svega, svi ti uspjesi postoje samo u meni, a onda, oni se tu nalaze oduvijek i ja znam, da sam uz malo veću mudrost mogao posjedovati sve ovo, što posjedujem, a da i nije bilo potrebno da imam toliko sreće. Znam, da sam danas mnogo sretniji, nego što sam bio jučer, jer naposljetku znam, da mi ne treba više sreće, kako bih oslobodio svoju dušu, uspokojio svoje misli i prosvijetlio svoje srce.

LIII.

Mudar to znade, a da i nije potrebno, da ga kakva nadnaravna sreća o tome pouči. Pravednik to jednako znade, premda je manje mudar od mudraca i premda se svijest njegova čini manje razvijenom, jer evo, što je osobito: da jedan čin pravičnosti i dobrote donosi sa sobom neku svijest nejasnu, ali često djelotvorniju, odaniju i jaču od one, koju rodi kakva duboka misao. On nam donosi naročito neku osobitu svijest sreće. Najviše su misli, kako se čini, gotovo uvijek neizvjesne i promjenljive, dok je svijetlo dobroga djela trajno i stalno. Duboka je misao često ukras svijesti, dok je djelo dobročinstva, izvedenje kakove heroične dužnosti, moglo bi se reći, svijest sreće u djelovanju. Marko Aurelij, praštajući smrtnu uvrjedu, Washington, abdicirajući u času, kad bi njegova slava mogla da postane vrelom zabluda za njegov narod, i kakovo jadno i mrsko biće, otkrivajući slučajno u jednoj nevjerovatnoj hipotezi veliki zakon gravitacije, ne će biti sretni jednako.

Od zadovoljne obrazovanosti do zadovoljna srca dugačak je put, porubljen samim veseljem, koje se ne boji zime. Sreća je biljka više moralnog, no intelektualnog života. Svijest uopće, a naročito svijest sreće ne krije svoje najdragocjenije u obrazovanju. Katkad bi se dapače moglo reći, da se ni najviši ni najutješljiviji dijelovi obrazovanja ne promeću u svijest, ako nijesu prošli kojim krjeposnim činom. Nije dovoljno otkriti u svjetu misli ili djelâ kakvu novu istinu. Istina nije živa za nas sve dotle, dok nije nešto u našoj duši promijenila, pročistila, ublažila. Ono, od čega se zapravo sastoji svijest, ono, što je njen bitni čin, svijest je moralnog poboljšanja. Ima bića vrlo obrazovanih, kojima njihova obrazovanost nikada ne služi traženju kakve pogrješke ili poticanju kakvog velikodušnog osjećaja. Taj je slučaj čest na primjer kod žena. Kod muškarca i žene jednake intelektualne snage žena će upotrijebiti uvijek daleko manji dio te snage na svoje moralno upoznavanje. Čini se, da se obrazovanost, koja ne vodi k svijesti, giba nekako u praznom. Sva snaga našega mozga, ako nije ulivena neposredno u najčišće posude našega srca, u opasnosti je, da se pokvari i izgubi. U svakom slučaju ostaje tudja sreći, dok naprotiv lako dodje u dodir s nesrećom. Može čovjek da ima i moćnu i visoku obrazovanost, a ipak se nikada ne približi sreći. Ali ne može biti blage, čiste i dobre duše, pa da ništa drugo ne upozna, osim nesreće. Istina je, da nijesu granice obrazovanosti i svijesti uvijek tako jasno odijeljene, kako bi se to činilo po našemu izlaganju, jer je i jedna lijepa misao često dobro djelo. Ali jednako je istina, da će jedna lijepa misao, koju nije rodilo dobro djelo ili koja nije izašla iz njega, našoj sreći malo pomoći, dok će kakvo dobro djelo uvijek, ma se u njemu ne zarodila baš nikakova misao, poput blage kiše oživjeti svijest naše sreće.

LIV.

»O, kako mu je trebalo rastati se od sreće, kliče Renan govoreći o odricanju Marka Aurelija, kako li mu je trebalo rastati se od sreće, da dodje do takvih pretjeranosti! Nikad ne ćemo razumjeti svega, što je pre-

patilo to jadno uvelo srce i koliko je gorčine bilo skriveno u tom blijedom, uvijek mirnom i gotovo nasmijanom licu. Doduše, rastanak od sreće početak je mudrosti i najbolji način, da se nadje sreća. Nema ništa sladje, nego kad se vrati veselje, koje slijedi poslije odricanja od njega, nema ništa življe, dublje, ugodnije, nego kad se razočarani ushiti.«

Tako mudar opisuje sreću mudroga, a ipak, je li zaista sreća Renanova, baš kao i sreća Marka Aurelija, u povratku veselja, što slijedi poslije odricanja od njega, je li ona zaista u ushitu razočaranog? Ako je tome tako, više bi vrijedilo biti manje mudar, da budeš i manje razočaran. No šta hoće mudrost, kad izjavljuje, da je razočarana? Šta ona traži, ako ne traži istinu, i koja je to opet istina, koja bi u dubini istinoljubiva srca mogla da uništi i samu ljubav za istinom?

Ako vas istina uči, da je čovjek zao, priroda nepravedna, pravda beskorisna, a ljubav nemoćna, onda recite, da vas ne uči ništa, ako vas u isto vrijeme ne nauči jednoj većoj istini, koja bi sva ova razočaranja obasjala svijetlom sjajnijim i teže ugasivim od tisuće svjetala prolaznih, što ih je oko vas ugasila. Istina nema granica i zato ni mudrost nema prava, da na prvom raspuću oholosti razapne sirotinjski malen šator razočaranja i odricanja. Jer ima i jedna nevjerovatna i jako krhka oholost, koja se proglasi zadovoljnom i ondje, gdje nas ništa ne može da zadovolji. Zadovoljstvo te vrsti tek je nezadovoljstvo, koje više nema snage da se digne, a biti nezadovoljan znači zapravo odreći se svakog poimanja.

Dok čovjek misli, da mu je dužnost odricati se sreće, ne odriče li se on dotle nečega, što još i nije sreća? Pa i od koje to sreće valja da se tako neiskreno rastanemo? Dobro je zaista, da uklanjamo od sebe svu onu sreću, koja drugima nanosi zlo, no ostaje li takova sreća, koja drugima nanosi zlo, zadugo srećom za mudroga? I kad njegova mudrost znade naposljetku za druga zadovoljstva, zna li ona još uopće, da se je odrekla prvih?

Ne pouzdajmo se nikad u mudrost i sreću, koja se temelji na preziranju nečesa. Prezir i odricanje, slabašno dijete prezira, pokazat će nam samo utočište staraca i slabića. Imali bismo pravo da prezremo veselje jedino onda, kad nam više ne bi bilo moguće znati, da ga preziremo. Ali dogod se još prezir ili odricanje moraju laćati riječi ili dirati u gorku misao na dnu našeg srca, znači, da nam je veselje, kojega se odričemo, još uvijek potrebno.

Čuvajmo se, da ne uvodimo u našu dušu nikakovih nametnika vrlina. Odricanje nije često ništa drugo, nego nametnik. Ako i ne slabi, a ono uznemiruje naš unutrašnji život. Kad strana zvijerka udje u košnicu, sve pčele prestanu raditi, a isto tako, kad su prezir ili odricanje ušli u našu dušu, sve njene sile i sve njene krijeposti ostave svoj posao, da se okupe oko čudna gosta, što im ga je dovela oholost. Jer kad god čovjek zna, da se odriče, sreća se njegova odricanja radja poglavito iz oholosti. Ili, ako je već nužno, da se nečega odreknemo, treba da se prije svega odreknemo sreće iz oholosti, koja je najvaravija i najispraznija.

LV.

Kako li je zapravo lagodan i bez svake smjelosti i energije taj »ushit razoračanog«! Ali kako da se i nazove onaj, koji se odriče sreće, što ga je činila sretnim, te voli da je sigurno izgubi danas od straha, da će je, ako slučaj ushtije, izgubiti sjutra? Zar je jedini posao mudrosti, da ovako u nesigurnoj budućnosti prisluškuje koracima jedne boli, koja možda ne će ni doći, a zatvara uši na šum srećinih krila, koji ispunjava njezinu sadašnjost?

Sreću našu valja da tražimo u odricanju samo onda, kad nam više nije moguće da je drugdje nadjemo. Lako je biti mudar, ako se zadovoljavamo srećom, koju nalazimo u odsustvu sreće. Ali mudar nije stvoren da bude nesretan, a i slavnije je i čovječnije, da čovjek ne prestane biti mudar, pošto je postao sretan. Posljednja je svrha mudrosti pronaći težište sreće u životu; ali tražiti to težište u odricanju i u uklanjaju od veselja znači dosta ludo tražiti ga u smrti. Lako je smatrati se mudrim, kad se više ne mičemo. No zar je čovjek stvoren, da se ne miče? Treba birati: mudrost je ili časna žena naših sklonosti i osjećaja i svih naših želja i misli, ili je sjetna vjerenica smrti. Neka bude nepomične mudrosti za grob, no neka bude i druge za kuću, gdje se još dimi ognjište.

LVI.

Mi ne postajemo mudrima, odričući se radosti oko nas, nego se, postajući mudrima, a da ni sami toga ne znamo, odričemo radosti, koje nam više nijesu dorasle. Tako i dijete, rastući, ostavlja, a da toga i ne vidi, igre, koje ga više ne zabavljaju. I baš kao što dijete više nauči igrajući se, nego u poslu, koji mu namećemo, tako i mudrost većma napreduje u sreći, nego u nesreći. Pouke nesreće mogu da osvijetle samo jedan dio morala, pa čovjek, koji je mudar, jer je bio nesretan, sliči čovjeku, koji je ljubio, a da nije bio ljubljen. Nikad on ne će saznati u mudrosti ono, što ni drugi ne će saznati u ljubavi, koja nikad nije bila uzvraćena ljubavlju.

»A ima li u sreći zaista toliko sreće, kako se govori?« pitaše jednom dvije sretne duše jedan filozof, kojega je duga nepravda malko previše rastužila. Ne, jer je sreća gdjekad više, a gdjekad manje vrijedna da joj zavidjamo, pa je nešto sasma drugo od onog, što pod njom pomišljaju oni, koji još nijesu bili potpuno sretni. Biti veseo ne znači biti i sretan, a biti sretan ne znači uvijek biti i veseo. Samo malene, časovite sreće smiješe se i zatvaraju oči, kad se smiju. Ali kad smo se dovinuli izvjesne visine, stalna je sreća isto tako ozbiljna, kao i plemenita tuga. Mudraci su nas naučili, da čovjek ne treba da bude sretan, eda bi mogao žudjeti za srećom. No ako mudrac nije bio sretan, otkuda on može znati, da je mudrost jedino, što se u sreći ne umara i ne rastužuje? Sretni mislioci znali su da zavole mudrost mnogo dublje od onih, koji su bili nesretni. Velika je razlika izmedju mudrosti, što raste u nesreći, i one, što se razvija u sreći. Prva tješi govoreći o sreći, dok druga govori samo o sebi. Na kraju mudrosti nesretnoga ima nade u sreću, dok na kraju mudrosti sretnoga nema ništa, osim mudrosti. Ako je svrha mudrosti naći sreću, mi baš time, što postajemo sretni, spoznajemo, da se ta svrha nalazi samo u njoj.

LVII.

Ne može istom ma koja duša biti sretnom. I u sreći ima odvažnosti, baš kao što je ima i u nesreći. Možda treba više snage, da se nastavi biti sretan, nego da se nastavi biti nesretan; jer iščekivanje onog, čega još nema, daje srcu, koje nije mudro, više radosti, negoli potpuno posjedovanje svega onog, za čim je žudjelo. Sa vrhunca stalne sreće bolje se vide želje onog srca, koje kao da se može hraniti samo strahom i nadom i koje je toliko gladno da se nahrani onim, što ima, pa ma imalo i sve.

Često vidjamo ljude jake i pune moralne razboritosti, a svladane srećom. Ne nalazeći u njoj sve ono, što su tražili, oni je ne brane i ne zadržavaju energijom, koju treba vazda razvijati u životu. Oh, koliko li treba biti mudar, pa da se više ne čudimo, što i sreća donosi tugu, i da zarad te tuge ne počnemo misliti, da još ne posjedujemo prave sreće! Najljepša je u sreći izvjesnost, da ona nije nešto, što opaja, nego nešto, što nas nuka na mišljenje. Ona postaje i lakše dokučivom i manje rijetkom, kad jednom spoznamo, da je jedini dar, što ga ona ostavlja duši, koja umije da ga izrabi, neko proširenje svijesti, koje duša ne bi drugdje našla. Važnije je za ljudsku dušu, da poznaje vrijednost sreće, nego da se s njome igra. Potrebno je znati mnogo toga, da uzmognemo dugo ljubiti sreću, a još je potrebnije spoznati, da se u krilu mirne sreće stalan i siguran dio svega blaženstva nalazi u onoj snazi, koja nas, sasvim na dnu naše svijesti, može da učini sretnima i u samom krilu nesreće. Vi se ne možete smatrati sretnima sve dotle, dok vam sreća nije pomogla popeti se na visinu, gdje je možete izgubiti i s vida, a da ipak ne izgubite volje za životom.

LVIII.

Ima mislilaca dubokih i punih uzvišenog osjećanja beskonačnosti, ima mislilaca, kao što su Pascal, Hello, Schopenhauer, pa ipak se oni ne čine sretnima. No jako bismo se prevarili, kad bismo držali, da u izrazu jednog općeg očajanja mora uvijek da bude i jedno veliko lično očajanje. Obzorje nesreće, posmatrano s visine neke misli, koja više nije nagonska, sebična i prosječna, ne razlikuje se bitno od obzorja sreće, koju posmatramo s visine misli jednake, ali drugog izvora. Malo je naposljetku važno, da li su oblaci, koji se tamo dolje, na kraju ravnice, naganjaju, tragični ili oku ugodni; ono, što umiruje putnika, jest to, da se on dovinuo povišega mjesta, s kojega mu se otkriva neograničen vidik. Nije neumitno potrebito, da morem promiču neprestano bijela jedra, kako bi nam ono izgledalo čarobno i divno; ni burni dan, ništa više od lijepog mirnog dana, ne će oslabiti života naše duše. Ono, što ga slabi, jest: danju i noću ostajati u izbi naših sitnih misli bez velikodušja, bez žara, bez ozbiljnosti, dok se oceanom obasjava nebo oko našeg boravišta.

No ima možda i neka razlika izmedju mislioca i mudrog. Dogadja se, te se mislilac prosto rastuži na vrhuncu, na koji se popeo, dok mudar nastoji da se ondje dobrodušno smiješi, i to na tako naravan i ljudski način, te i najneznatniji od njegove braće može da razumije i prihvati taj posmjeh, što poput cvijeta pada na podnožje brda. Mislilac otvara put, »što vodi odanle, gdje se vidi, tamo, gdje se ne vidi«, dok mudar otvara vidik, koji upućuje od onog, što se ljubi, k onom, što će se ljubiti, baš kao i staze, te se od onog, što nas više ne tješi, uspinju k onom, što će nas još dugo tješiti. Potrebno je, ali nipošto nije dovoljno, da imamo o čovjeku, o Bogu, o prirodi žive i smione misli. Šta je duboka misao, ako nam ne donosi nikakove utjehe? Nije li ta kao i ona, koju mislilac još ne posjeduje potpunoma, pa ona ne može da pronikne sve dane našega života? Lakše je rastužiti se i ostati u toj tuzi, negoli prijeći povrh te tuge korakom, kojim ćemo naposljetku ipak jednom zakoračiti. Lakše je činiti se dubok u nepouzdanju i nejasnostima, nego u povjerenju i skladnoj jasnoći, u kojoj bi svi ljudi morali živjeti. Jesmo li sigurni, da smo poduzeli sve moguće, kad ovako u ime sve svoje braće mislimo o ništavilu života, pa im, da ne umanjimo velike slike toga ništavila, krijemo razloge, radi kojih taj život ipak prihvaćamo, jer ga nastavljamo? Znači li ići do kraja svojih misli — misliti, a ne ujedno i tješiti? Mnogo je lakše, da mi kažete, zašto se tužite, nego da me prosto uputite u moćnije i dublje razloge, radi kojih vaš prirodni nagon ne zabacuje toga života, na koji se toliko tužite.

Tko ne će od nas, a da i ne traži, naći tisuće i tisuće razloga, radi kojih nije sretan? Korisno je, bez sumnje, kad nam mudrac kazuje najviše razloge tomu, jer najviši razlozi, zbog kojih nijesmo sretni, vrlo bi se lako dali pretvoriti u uzroke naše sreće. Svi oni razlozi, koji u sebi ne nose klicu veličine i sreće (u moralnom životu ima doista mnogo otkrivena prostora, gdje se veličina i sreća podudaraju), ne zaslužuju, da ih spominjemo. Treba biti sretan, da učiniš nekoga sretnim, i treba da usrećuješ, kako bi ostao sretan. Nastojmo prije svega, da se smiješimo, da se i naša braća naviknu na smiješak, pa ćemo se onda i stvarnije smiješiti, kad njih vidimo, kako se smiješe. »Ne dolikuje mi, da ja, koji nijesam hotimično nikoga rastužio, žalostim samoga sebe,« veli Marko Aurelij u jednome od svojih najljepših redaka. A ne rastužujemo li sami sebe, kad učimo druge, da budu zlovoljni, namjesto da ih učimo, da budu po mogućnosti što sretniji?

LIX.

Jedna sitna misao, koju jedan zadovoljan pogled, jedan čin svagdašnje dobrote ili najmirniji, najčedniji od srećnih minuta veže za nešto lijepo, stalno i vječno, zaslužnija je i mnogo ju je teže istrgnuti iz životnih tajna od kakvog velikog i mračnog razmišljanja, koje jedna bol, jedna ljubav, jedno očajanje veže uza smrt, udes ili ravnodušne sile, što okružuju naš bitak. Ne dajmo se zavesti od prividnosti. Hamlet, kad tuguje na rubu ponora, čini nam se dublji i strastveniji od Antonija Pija, koji mirno promatra iste sile, pa ih prima i ispituje mirom, namjesto da ih proklinje i u njima traži razloge bojazni. Sve ono, što se radi po danu, izgleda manje uzvišeno i od najmanje kretnje učinjene noću, ali čovjek je rodjen, da radi po danu, a ne da se uznemiruje u tmini.

LX.

Osim toga ima i u najsitnijoj utješljivoj misli jedna snaga, koje nikad ne ćeš naći ni u najplačnijoj jadikovci, ni u najljepšoj melankoličnoj misli. Velika misao, duboka i žalosna, to je energija, koja troši svoja krila u tminama, obasjavajući zidove svoje tamnice; dok je i najmanja misao pouzdanja, pokorna nužno i vječito neizbježivim zakonima već djelo, koje traži vjerljivosti i radosne predanosti neizbježivim zakonima već djelo, koje traži odskočište, s kojega će najzad poletjeti u život. Ne će gdjekad biti zgorega, da sebi priznamo ovo: široka i nesebična misao izvrsna je stvar, ali stvarnost počima tek kod djela. Ili da govorimo jasno, našu sudbinu sačinjavaju one naše misli, koje su, iako potisnute množinom nepotpunih, tamnih i gotovo još nejasnih misli, imale snage ili naposljetku popustile potrebi da se prometnu u čine, kretnje, osjećaje, običaje. To ne znači, da treba napustiti ostale. U našem su zbiljskom životu misli naše kao neka vojska, što opsjeda grad. Kad bude grad zauzet, vjerovatno je, da najveći dio tih vojnika ne će ući u njegove utvrde. Prije svega uklonit će pomoćne čete, barbare, jednom riječi svu neskladnu rulju, koja bi odveć lako mogla da se opoji pljačkom, paležem i krvlju. Jednako je vjerovatno, da ni dvije trećine vojske ne će sudjelovati u odlučnoj bitci. Ali vrlo je često potrebno imati i beskorisnih sila: jasno je, da se grad ne bi bio preplašio i da nikad ne bi otvorio vrata, da nije bilo ove bezbrojne vojske na kraju ravnice i opet ove dobro disciplinovane pod zidovima. Tako je isto i u našem moralnom životu. Ni one misli, koje se nijesu ostvarile, nijesu bile sasvim beskorisne; jer one su gurale naprijed i podržavale druge misli, jedine, koje su svoju dužnost izvršile do kraja. I zato iza dubokih redova naših pomestenih i turobnih misli imajmo uvijek jedan krug misli povjerljivijih, čovječnijih, jednostavnijih i spremnih, da smjelo unidju u život.

LXI.

Kolikogod se mi htjeli uzdići nad realan život našom vrlo čistom željom za nematerijalnim dobrom, ipak ni hiljadu namjera ne vrijedi toliko, koliko jedna jedina kretnja; ne, da namjere nemaju baš nikakove vrijednosti, nego jer i za najneznatniju kretnju dobrote, smjelosti i pravednosti treba više od jedne hiljade dobrih namjera.

Hiromanti tvrde, da je sav naš život zapisan na našoj ruci, pa je ono, što oni nazivaju našim životom, izvjestan broj djela, koja na našoj puti, prije ili poslije izvršenja, zapisuju svoje neizbrisive znakove. Ni naše misli ni naše namjere ne ostavljaju tu tako reći nikakova traga. Ako sam se kroz mnogo dana nosio osnovama ubijstva, izdaje, junaštva ili požrtvovnost, ne će moja ruka kazivati o tome ništa; no ako sam slučajno ili možda pomutnjom ubio na zavoju ulice nekoga, koji mi se pričinjao pogibeljan, ili ako sam prolazeći jednoga dana tom istom ulicom morao da izvučem novorođenče iz nastaloga požara, moja će ruka cijeloga mog života nositi neizbrisiv znak ubijstva ili ljubavi. Malo je važno, da li se hiromanti varaju ili ne, jer velika je moralna istina u tom razlikovanju. Jedna misao može da

me do smrti ostavi na istome mjestu u svemiru, dok će jedno djelo uvijek biti razlogom, da se u hijerarhiji stvorenjâ za jedan red pomaknem ili odmaknem. Misao je sila samica, lutalica i prolaznica, koja se danas miče, a sjutra je već možda ne ću vidjeti, dočim djelo predstavlja neprekidnu vojsku misli i želja, kojoj je iza dugih naprezanja uspjelo da zauzme uporište u realnosti.

LXII.

No mi smo se evo jako udaljili od plemenite Antigone i vječnoga problema neplodne vrline. Izvjesno je, da sudbina u običnom smislu riječi, to jest označujući jedino put, što vodi k smrti, ne štedi vrlinu. Kad stignemo do tog ponora, koji je kao glavna posuda, u kojoj se moral definitivno čisti ili muti, prisiljeni smo da biramo, hoćemo li opravdati ili osuditi sudbinu. Najveći dio žrtava dužnosti dade se svesti na tip Antigonine žrtve. Tko od nas nije oko sebe vidio više od jednog primjera kažnjena junaštva? Jedan moj prijatelj, pružen na postelji, koje više nije smio da ostavlja, već da je zamijeni s drugom, koje više ne ostavljamo, pokazivao mi je jednog dana tako reći prstom sve stramputice, kojima ga je udes vodio, da u stranom gradu ispije gutljaj otrovane vode, koji mu je imao donijeti smrt. Ništa nije bilo očitije od bezbrojnih niti, koje je udes pleo oko toga života, te je i najneznatniji dogadjaj bio kao snabdjeven opreznom i neuporedivom zlobom. Pa ipak je moj prijatelj pošao onamo samo zato, da izvrši jednu od onih dužnosti, što ih na obzorju svijesti zapažaju jedino mudraci, junaci i sveci. Šta da kažemo? Ćutimo još o tom, i onako ćemo se skoro k tome vratiti. Da je moj prijatelj poživio, on bi sjutra otišao u drugi koji grad, kamo bi ga zvala druga koja dužnost, ni ne pitajući o tom, da li se odaziva pozivu kakove dužnosti. Imade bića, koja ovako slušaju sve tihe zapovijedi svojega srca. Ona se nimalo ne staraju za nepravednost sudbine ili nezahvalnost vrline; ona se bave samo nepravednošću ljudi i kao da sebi kazuju, da ih se druge nepravednosti još ne tiču.

Je li istina, da nam nikad ne valja oklijevati i da svoju dužnost potpuno činimo tek onda, kad ni ne mislimo o tom, da je činimo? Je li zbilja neumitno potrebno, da se dignemo do jedne tačke, s koje nam dužnost ne će više izgledati kao skup naših najplemenitijih osjećaja, nego kao tiha potreba cijele naše naravi?

LXIII.

Ima ih, koji najprije čekaju, ispituju, sude i mjere, a onda tek odluče. I ovi imadu pravo. Nije važno, da li je izvršenje koje dužnosti slijedilo iz nagona ili iz spoznaje. Kretnje nagona, baš kao i kretnje djeteta, imadu obično nešto od one neodredjene, naivne i neočekivane ljepote, koja nas najviše dira, no zar kretnje promišljene dobre volje ne posjeduju neku ljepotu, koja je i ozbiljnija i čvršća? Malo je kojim srcima dano, da budu naivno divna, pa bismo imali krivo, da u njima tražimo sve zakone naših

dužnosti. Uostalom, promišljena dobra volja, kad i nema više iluzija, zamjećuje velik broj malo zavodljivih dužnosti, kojih nagon ni ne opaža; a ne procjenjuje li se moralna vrijednost nekog bića prema broju dužnosti, koje ono opaža i ima namjeru izvršiti?

Dobro je, da najveći dio ljudi, ne ispitujući se odviše pomno (jer se dugo valja ispitivati, da nam odgovori savjesti postanu naposljetku slični odgovorima nagona), dobro je, da najveći dio ljudi, dočekavši ga, slijedi nagon žrtvovanja u dužnosti. Zatvorenih očiju slijede oni luč, koju pred njima nosi najbolji od njihovih nevidljivih predja. Ali to najzad nije ideal; i onaj, koji ostavlja i najmanju stvar na korist svojega brata, a znajući, što ostavlja i zašto to čini, ima više mjesto u moralnom životu od onoga, koji žrtvuje i vlastiti život, a da se na to i ne obazre.

LXIV.

Svijet je pun slabih i plemenitih bića, koja misle, da je posljednja riječ dužnosti žrtvovanje. Svijet je pun lijepih duša, koje, ne znajući, šta da rade, nastoje da žrtvuju svoj život, i to se onda smatra najvećom vrlinom. Ali ne, nego je najveća vrlina znati, šta nam je činiti, i naučiti se da izberemo ono, za što valja dati i život. Jer samo je privremeno ono dužnost svakome od nas, što doista smatra svojom dužnosti. Prva je naša dužnost osvijetliti naš pojam o dužnosti. Riječ *dužnost* često sadrži mnogo više pogrješaka i moralne ravnodušnosti, negoli vrlina. Klitemnestra posvećuje sav svoj život tome, da na Agamemnonu osveti smrt Ifigenijinu, a Orest svoj, da na Klitemnestri osveti smrt Agamemnonovu. Ali bilo bi dovoljno, da je koji mudrac prošao mimo i rekao: »Praštajte svojim neprijateljima!«, pa da sve osvetničke dužnosti budu izbrisane iz ljudske svijesti. Možda će jednog dana i opet dostajati, da prodje koji mudrac, pa da najvećeg dijela osvetničkih dužnosti nestane. Uostalom, neke misli o odricanju, predanosti i žrtvovanju troše više i od samih pogrješaka, pa i zločina, najljepše moralne sile čovječanstva.

LXV.

Jest, predanost je dobra i potrebna, kad se radi o općim i neizbježivim dogadjajima života, ali svagdje, gdje je moguća borba, predanost je samo prikriveno neznanje, nemoć ili lijenost. Tako je isto i sa žrtvom, koja često nije ništa drugo, doli slaba ruka, kojom predanost tapa još u praznome. Lijepo je, kad umijemo da se jednostavno žrtvujemo, kad žrtva dolazi sama pred nas i donosi pravu sreću drugim ljudima; no nije ni mudro ni korisno sav svoj život posvetiti traženju žrtava i smatrati to traženje najljepšom pobjedom duha nad tijelom. (Da mimogred spomenemo, mi dajemo obično daleko preveliku važnost pobjedama duha nad tijelom, dok su te tobožnje pobjede često samo potpun uzmak u životu). Žrtva je možda cvijet, što ga vrlina prolazeći ubere, ali ona nije pošla baš samo zato, da ga ubere. Velika je pogrješka misliti, da se ljepota duše nalazi u njenoj

čežnji za žrtvovanjem; plodna se njena ljepota nalazi u njenoj svijesti, u uzdizanju i snazi njezina života. Istina je, da imade duša, koje osjećaju, da živu samo onda, kad se žrtvuju; ali je i to istina, da su to duše, koje nemaju ni smjelosti ni snage, da se dadu u potragu za drugim moralnim životom. Uopće je mnogo lakše žrtvovati se, to će reći napustiti svoj moralan život na korist nekoga, koji hoće da ga primi, negoli upotpuniti svoj moralan udes i do kraja izvesti djelo, za koje nas je priroda stvorila. Uglavnom je mnogo lakše moralno, dapače i fizički umrijeti za druge, negoli naučiti se živjeti za njih. Odviše mnogo bića uspavljuje na taj način svaku inicijativu, sav svoj lični opstanak, u misli, da su vazda spremna da se žrtvuju. Svijest, koja se ne diže nad misao žrtve i misli, da je neprestano u skladu sa sobom, jer neprestano traži priliku, da dade ono, što ima, jest svijest, koja je zatvorila oči i zadrijemala na podnožju gore. Lijepo je davati sebe i mi uostalom baš time, što se dajemo, počimamo sebe i posjedovati; no malo se dalo, kad se pripravljamo dati svojoj braći samo želju dati se. Prije dakle, nego što damo, nastojmo da steknemo, i neka ne mislimo, da smo davajući lišeni prava da stičemo. Pričekajmo na sat žrtvovanja radeći nešto drugo. On će već na vrijeme udariti, a mi ne gubimo naše vrijeme tražeći ga bez prestanka na brojčaniku života.

LXVI.

Ima razlika izmedju žrtve i žrtve i ja ovdje ne govorim o žrtvovanju jakih, koji umiju da se poput Antigone odreknu samih sebe, kad im sudbina, uzimajući oblik vidljive sreće njihove braće, zapovjedi, da ostave svoju sreću i svoj život. Govorim ovdje o žrtvovanju slabih, o žrtvovanju, koje sa djetinjskim zadovoljstvom mazi oko svoje ništavnosti, o žrtvovanju, koje se zadovoljava, da nas poput slijepe dojilje ljulja na mršavim rukama odricanja i bezrazložne patnje. Čujmo, što nam o toj stvari veli jedan veliki mislilac našega vremena, John Ruskin: »Volja je božja, da živimo za sreću i život naše braće, a ne za njihovu bijedu i smrt. Desi se, da dijete mora da umre za svoje roditelje, ali namjera je neba, da ono živi za njih. Ne njegovo žrtvovanje, već njegova jakost, veselje i životna moć obnovit će njihovu snagu poput buzdovana u divskim rukama. Jednako je tako kod svih ostalih pravih odnošaja. Ljudi se potpomažu svojim veseljem, a ne svojom tugom. Oni najzad nijesu ni stvoreni zato, da se ubijaju jedni za druge, nego da jedan drugoga osnaži. I medju mnogim lijepim stvarima, koje je kriva upotreba učinila nevaljalima, ne znam, bih li medju najsudbonosnije ubrojio neki duh nesvijesna žrtvovanja. Neke su se duše navikle, da u patnji kao takovoj nalaze vrlinu i da prihvaćaju muku i žalost, kao da je to njihov neizbježiv dio, ne shvatajući nikako, da taj njihov izgovor nije manje jadan time, što je sudbonosniji njihovim neprijateljima, nego njima samima.«

LXVII.

Veli nam se: »Ljubi bližnjega svoga kao samoga sebe!«, ali ako sebe ljubite na neki uzak, djetinjast i bojažljiv način, vi ćete i svog bližnjeg isto tako ljubiti. Naučite se dakle ljubiti sebe široko, zdravo, mudro i potpuno. To je manje lako, nego što se i misli. Samoljublje duše jake i bistra pogleda mnogo je milostivije od svake požrtvovnosti duše slijepe i slabe. Prije, nego što postojite za druge, treba da postojite za sebe same; prije, no što se date, treba da se i steknete. Budite sigurni, da je na kraju krajeva osvojenje jedne čestice vaše svijesti tisućputa važnije, negoli potpuno poklanjanje čitave vaše nesvijesti.

Gotovo sve velike stvari ovoga svijeta učinili su ljudi, koji nijesu nimalo na to mislili, da se žrtvuju. Platon ne ostavlja svojih misli, da bi svoje suze miješao sa suzama onih, što plaču u Ateni; Newton ne ostavlja svojih istraživanja, da se dade u potragu za predmetima samilosti ili žalosti; a ni Marko Aurelij (jer ovdje se radi o najčešćoj i najpogibeljnijoj moralnoj žrtvi) ne gasi sjaja svoje duše, eda bi sretnijom učinio nižu dušu Faustininu. A ono, što je pravo u životu Platona, Newtona ili Marka Aurelija, jednako je pravo u životu svake duše. Jer svaka duša ima u svom krugu jednake dužnosti prema sebi, kao i duša najvećih. Osvjedočimo se jednom zauvijek, da je glavna dužnost naše duše, da bude po mogućnosti što savršenija, sretnija, neovisnija i prostranija. Ne radi se tu ni o samoljublju ni o oholosti. Jer zapravo samo onda čovjek postaje velikodušan i zbilja skroman, kad ima o sebi osjećaj jasan, pouzdan i miran. Za ovaj cilj možemo da žrtvujemo i samu strast žrtvovanja, jer žrtva ne smije da nam bude sredstvom oplemenjivanja, nego znakom plemenitosti.

LXVIII.

Umijmo, kad ustreba, pružiti našoj nesretnoj braći naše bogatstvo, naše vrijeme, naš život; to je samo izvanredan dar nekih izvanrednih ura, ali mudar ne smije da zanemari svoju sreću i sve ono, što okružuje njegov život, samo zato, da se s manje ili više heroizma spremi preturiti jednu ili dvije izvanredne ure. U moralu valja da se prije svega priljubimo dužnostima, koje dnevno susrećemo, i bratinskim djelima, koja ne mogu da se iscrpu. S ovog je stajališta u običnom tijeku života jedino, od čega možemo da pružamo uvijek nov dio sretnim ili nesretnim dušama onih, što uz nas istim putovima idu, snaga, pouzdanje, mirna neodvisnost naše duše. Radi toga je i najskromniji čovjek obvezan da se bavi svojom dušom i da je poveća, kao da zna, da će jednoga dana biti pozvana da tješi ili razveseli nekoga Boga. Kad se radi o tom, da se spremi jednu dušu, treba je uvijek spremati za božansko poslanje. Samo u toj oblasti i uz taj uvjet daje čovjek pravi dar i žrtvuje se najpotpunije. Pa kad kucne njegova ura, zar vam se ne čini, da će ono, što daje Sokrat ili Marko Aurelij, koji su proživjeli tisuću života, ispitavši tisuć puta svoj život, vrijediti tisuću puta više od onoga, što može da dade jedan, koji nije ni za korak napredovao u svojoj svijesti; i ako ima

Boga, zar da on mjeri jedno žrtvovanje samo po težini krvi našega tijela, a zar da nikakve vrijednosti nema krv duše naše, koja je njezina vrlina, osjećaj nje same, sav njezin moralan život i sva snaga, koju je u sebi skupila dobrim nizom godina?

LXIX.

Ne postaje duša većom žrtvujući se, nego postajući većom gubi s vida žrtvovanje, kaogod što putnik, koji se uspinje, gubi s vida cvijeće u dolini. Žrtovanje je jedan lijep znak nemira, ali ne valja radi njega gojiti nemir. Kod duša, što se bude, sve je žrtvovanje; ali kod duše, koja je znala naći život, u kojemu predanost, samilost i odricanje nije više neumitno korijenje, nego nevidljivo cvijeće, malo još stvari nosi ime žrtvovanja. Zaista, odviše mnogo bića osjeća potrebu razoriti, ma i bez koristi, sreću, ljubav, nadu, koja im pripada, a samo zato, da se vide u sjajnoj vatri žrtve. Moglo bi se reći, da ona nose svjetiljku, čije uporabe ne znadu, pa kad pane noć, a ona zažele svijetla, izliju sadržinu na neki tudji oganj.

Nemojmo da činimo poput onog legendarnog svjetioničkog čuvara, koji je siromasima susjednih koliba dijelio ulje velikih svjetiljaka, što su imale rasvjetljivati ocean. Svaka je duša u svom krugu čuvarica manje ili više potrebna svjetionika. Najsirotija majka, koja daje, da je rastužuju, iscrpu i potpuno unište najniže dužnosti materine, daje svoje ulje siromasima, pa će joj djeca kroza sav svoj život patiti, jer duša njihove majke nije bila tako svijetla, kako je mogla biti. Nematerijalna snaga, svijetleći u našem srcu, treba ponajprije da svijetli za sebe. Samo će uz ovu cijenu svijetliti i za druge. Pa ma kako malena bila vaša svjetiljka, ne dajte nikad od ulja, koje je hrani, nego od svijetla, koje je kruni.

LXX.

Izvjesno je, da će altruizam ostati uvijek težište plemenitih duša; ali se slabe duše gube u drugima, dok se jake u njima snalaze. To je ta velika razlika. Više, nego što vrijedi ljubiti bližnjega kao samoga sebe, vrijedi ljubiti sebe u njemu. Ima jedna dobrota, koja koraca pred nekim bićima, a ima opet druga, koja slijedi za drugima. Ima dobrota, koja crpi, i ima dobrota, koja hrani. Ne zaboravljajmo, da u trgovini duša nijesu one velikodušne, koje misle, da uvijek davaju. Jaka duša neprestano prima, pa i od najsiromašnijih, a slaba neprestano daje, pa i najbogatijima; ali ima jedan način davanja, koji je samo požuda, koja je izgubila smionost, pa kad bi neki Bog pošao da razračunava, možda bismo vidjeli, da se uzimajući daje, a dajući oduzima. Često se dogadja, te jedna obična duša počima da raste tek onog dana, kad je naišla na dušu, koja je iscrpljuje.

LXXI.

Čemu da ne priznamo, da nije najsavršenija dužnost plakati sa svima onima, što plaču, trpjeti sa svima onima, što trpe, i pružati onima, što prolaze, srce svoje, da ga gnječe ili miluju? Suze, trpnje i rane samo su nam onda spasonosne, kad našem životu ne otimaju srčanosti. Nikad ne zaboravimo: ma kakav bio naš poziv na toj zemlji i svrha naših nastojanja i nada, kao i posljedak naših boli i radosti, mi smo prije svega slijepi zakupnici života. To je jedino potpuno izvjesno i to je jedina čvrsta tačka u čitavom ljudskom moralu. Život nam je dan, a da ne znamo zašto, ali kao da očito nije zato, da ga oslabimo ili izgubimo. Dapače mi na toj planeti predstavljamo jedan posve osobit oblik života: život misli, život osjećaja, i zato je sve ono, što može da umanji žedju za mislima i žedju za osjećajima, po svoj prilici nemoralno. Nastojmo dakle da pokrenemo, uljepšamo i proširimo tu žedju, a prije svega uvećajmo naše pouzdanje u veličinu, u moć i u sudbinu čovjeka. Istina je, da bih ja isto tako mogao reći: u njegovu sitničavost, slabost i bijedu. Isto se tako strastveno žudi biti veličajno bijedan, kao i veličajno sretan. Malo je napokon važno, da li nam se čini vrijednim divljenja čovjek ili svemir; dosta je, da nam se nešto pričinja divnim i da uzdignemo naše pouzdanje u beskonačnost. Zvijezda, koju smo otkrili, daje više od jedne zrake svijetla čovjekovim mislima, težnjama i smjelosti. Sve, što vidimo lijepa u našoj okolini, već je lijepo i u našem srcu, a sve, što nalazimo divnim i velikim u sebi, nalazimo u isto vrijeme i u drugima. Ako mi se duša, budeći se jutros, namjerila u mislima o svojoj ljubavi na neku misao, koja ju je malko približila nekom Bogu, koji, kako smo gore rekli, nije bez sumnje ništa drugo, nego tek najljepša njezina želja, ja ću tu istu misao vidjeti malo kasnije u siromahu, što prolazi ispod mojih prozora, pa ću ga sad još više zavoljeti, da ga bolje upoznam.

Ne mislimo, da je beskorisno ljubiti ovako; hvala onima, koji bi sve dublje i dublje ljubili na ovaj način, čovjek bi jednog dana znao, šta mu je raditi. Pravi moral treba da se rodi iz svijesne i beskrajne ljubavi. Velika je ljubav oplemenjivanje. No ja ne mogu da oplemenim vas, ako nisam prije toga oplemenio sebe, niti mogu da se vama divim, ako prije u sebi samom nisam našao ništa, što je divljenja vrijedno. Učinim li plemenito djelo, najbolja je plaća, koju mi to djelo donese, ona sve naravnija i neodoljivija sigurnost, da ste to isto mogli učiniti i vi. Svaka misao, koja proširi moje srce, proširit će u meni i ljubav i štovanje prema čovjeku. U istoj mjeri, kojom se ja uspinjem, uspinjete se sa mnom i vi. No ako ću ja, da vas uzmognem ljubiti, pošto ljubav vaša još nema krila, svojoj ljubavi odrezati krila, biti će na dnu doline dva puta više suza i beskorisna plača, a ljubav se ne će ma ni za korak uspeti na brdo. Ljubimo uvijek s najviše tačke, koju možemo dokučiti. Ne ljubimo iz samilosti, dok možemo ljubiti iz ljubavi; ne praštajmo iz dobrote, dok to možemo iz pravednosti; ne učimo se tješiti, dok možemo da se naučimo štovati. Oh, nastojmo, da bez oklijevanja poboljšamo kakvoću ljubavi, koju dajemo ljudima! Čaša te ljubavi, uzeta sa vrhunca, vrijedi stotinu onih, koje uzimamo iz stajaćih bunara obične ljubavi. Pa ako onaj, kojega vi više ne ljubite iz samilosti ili naprosto zbog toga, jer plače, mora sve do kraja ostati u neznanju, da ga

vi u tom času ljubite, jer ga oplemenjujete u isto vrijeme, kad i sebe, šta to čini naposljetku? Vi ste učinili ono, što ste držali najboljim, dok još dobro nije moglo biti i korisno. Ne valja li uvijek tako raditi u tom životu, kao da nas neprestano promatra Bog, kojega žudi najviša želja našega srca?

LXXII.

Ali da se vratimo k velikim zapletenim zakonima. Nema tome dugo, da je sudbina u strašnoj jednoj nesreći[1] i opet jednom i jasnije no ikada pokazala ono, što ljudi nazivaju njenom nepravednošću, zaslijepljenošću ili bezobzirnošću. Čini se, da je ona u tom slučaju kaznila izričito jedinu od izvanjskih krjeposti, koje nam je razum ostavio, naime ljubav k bližnjemu. Možda je zbilja i bilo nekoliko nesavršenih pravednika u krugu, na koji se taj dan spustila sudbina. Ali se čini gotovo pouzdano, da se u njemu nalazio barem jedan prav i nesebičan pravednik. A upravo to gotovo izvjesno prisustvo pravednika nameće nam u svoj svojoj čistoći pitanje, kojemu ne možemo izbjeći. Da ga ondje nije bilo, mogli bismo kazati, da ne znamo, s kolikom je suverenom pravednošću počinjena jedna nepravda, koja nam se pričinja ogromnom. Mogli bismo reći sebi, da je ono, što se dolje nazivalo d o b r o t v o r s t v o m, bilo možda samo suviše smion cvijet stalne nepravde. Ne može se čovjek pomiriti s mišlju, da u svemu, što je izvanjsko, ima da se bori i računa samo sa činjenicama i slijepim silama: vodom, vatrom, zrakom, zakonima teže i nekim drugima. Mi osjećamo potrebu, da opravdamo slučaj, a kad ga formalno i optužujemo, nije li to baš tako, kao da ga u prošlosti i budućnosti ispričavamo s tjeskobnim začudjenjem, koje osjetimo, kad smo doznali, da je jedan dobar čovjek počinio ružno i nisko djelo? Mi volimo da zamišljamo nekakav idealan slučaj, pravedniji od nas samih, pa kada on počini kakvu nepravdu, a naše začudjenje prodje, mi mu u dubljini srca vraćamo naše povjerenje, tvrdeći u sebi, da mi ne znamo sve ono, što on zna, i da se on morao pokoriti zakonima, kojih mi ne možemo da dokučimo. Svijet bi nam izgledao i odviše crn, kad slučaj ne bi bio moralan. Kad tu ne bi bilo nekakve pravednosti ili barem morala, koji štiti naš moral, činilo bi nam se to negacijom gotovo svakoga morala i svake pravednosti. Mi više ne ćemo niskog i ograničenog morala kazni i nagrada, što nam ga pružaju pozitivne religije, no mi u isto vrijeme zaboravljamo, da bi — kad bi slučaj bio snabdjeven i najmanjim osjećajem pravednosti — visok i bezinteresan moral, o kojemu sanjamo, bio nemoguć. Ako nijesmo uvjereni, da je slučaj apsolutno bez pravednosti, mi, kad smo pravedni, nemamo više nikakove zasluge. Mi odbijamo ideal svetaca i uvjereni smo, da vršenje dužnosti u nadi nekakove nagrade nije zadovoljstvo rad izvršene dužnosti i mora u očima nekog mudrog Boga imati gotovo istu vrijednost, kao i vršenje zla radi toga, jer nam koristi. Mi volimo da tvrdimo, da bi Bog, ako je visok poput najviše ideje, koju je dahnuo u dušu najboljega od nas, morao odbaciti sve one ljude, koji su mu htjeli ugoditi, a to će reći sve one, koji nijesu činili dobro, kao da on i ne

---

[1] Požar Dobrotvornog Bazara u Parizu (4. svibnja 1897).

postoji, i koji nijesu ljubili krjepost više i od samoga Boga. Ali u stvari mi i kod najmanjeg dogadjaja opažamo, da jedva izlazimo iz štiva onoga »M o r a l a n a d j e l u« iz djetinjstva, gdje svi zločini bivaju kažnjeni. Bile bi nam, naprotiv, potrebne »zbirke kažnjenih vrlina«. Bile bi pravim dušama korisnije i još bi više podržavale ponos i energiju dobra. Ne gubimo s vida, da se baš iz te nemoralnosti slučaja mora jednom da rodi još ljepši moral. Kao svagdje, tako i ovdje, što se čovjek većma osjeća napušten, to više on osjeća svoju vlastitu snagu. Ono, što nas kod tih velikih nepravda uznemiruje, negacija je nekog velikog moralnog zakona; ali se upravo iz te negacije radja neposredno neki viši moralni zakon. Ukidanjem kazni i nagrade radja se potreba, da činimo dobro radi dobra. Ne žalimo nikada, kad nam se čini, da nestaje jednog moralnog zakona; još uvijek ima na zalihi jedan veći. Sve, što pripisujemo moralnosti udesa, oduzimamo od našeg najčišćeg moralnog ideala. A naprotiv, što smo više uvjereni, da sudbina nije pravedna, to više proširujemo i pročišćujemo pred sobom polje jednog boljeg morala. Ne mislimo, da će nestati svake osnove krjeposti, jer nam se Bog pričinja nepravednim. Upravo u toj očitoj nepravednosti svojega Boga naći će ljudska krjepost najzad svoje nepotresne temelje.

LXXIII.

Prepustimo se ravnodušnosti prirode prama mudromc. Ta nam se ravnodušnost čini čudnovatom jedino toga radi, što nijesmo dosta mudri; jer dužnost je mudrosti i to, da po mogućnosti što točnije i što skromnije vodi računa o mjestu, što ga ljudsko biće zauzima u svemiru.

Ljudsko se biće čini veliko u svom krugu, baš kao što se pčela čini velikom na stanici svojega saća; no bilo bi ludo nadati se, da će u polju procvasti jedan cvijet više, a samo zato, jer se kraljica pčela junački ponijela u svojoj košnici. Nemojmo misliti, da mi bivamo manji, ako uvećamo svemir. Bili to mi sami ili čitav svemir, koji nam se čini velik, osjećaj beskonačnosti, koji je krv svake vrline, na jednak će način prostrujiti našom dušom.

A šta je jedan krjepostan čin, da toliko čeka na izvanredne nagrade? Ne ćemo u zakonu teže tražiti tih nagrada, već u nama samima. Samo oni, koji ne znaju, šta je dobro, traže plaću za dobro djelo. Prije svega ne zaboravimo, da je krjeposno djelo uvijek i djelo sreće. Ono je uvijek cvijet jednog dugog, sretnog i zadovoljnog unutrašnjeg života. Ono vazda pretpostavlja sate i duge dane počinka na najmirnijim bregovima naše duše. Nijedna naknadna nagrada ne vrijedi toliko, koliko milostiva nagrada, što je dobijamo unaprijed. Pravednik, koji je poginuo u pomenutoj nesreći, bio je ondje samo zato, jer mu je duša u dobru našla onu sigurnost i mir, kojih mu ne bi mogle dati ni sreća ni slava ni ljubav. Kad bi se pred takovim bićima rastvorili plamenovi, uzmakle vode, a smrt stala da oklijeva, šta bi bili junaci i pravednici? Gdje bi bila sreća jedne vrline, koja je samo zato potpunoma sretna, jer je plemenita i čista, a plemenita je i čista samo zato, jer ne čeka nikakove nagrade? Radost je ljudska činiti dobro radi kakove svrhe, dok je radost božanska činiti dobro i ne nadati se ničemu. Uglavnom je poznato, zašto se čini zlo; no što se manje tačno znade, zašto se čini dobro, to je ovo učinjeno dobro čišće. Da saznamo, šta vrijedi pravednik, pitajmo ga, zašto je pravedan: vjerovatno je, da će onaj biti najsavršenije pravedan, koji će na to imati najmanje da nam odgovori. Možda se istom mjerom, kojom raste obrazovanost, smanjuje i broj razloga, koji dušu nukaju na junaštvo; ali i obrazovanost u isto vrijeme uvidja, da više nema drugog ideala od što skrovitijeg i što manje interesovanog junaštva.

Ma kakav bio onaj, koji osjeća potrebu da poveća vrlinu time, što joj dodaje odobrenje sudbine i svijeta, ipak on još nema osjećaja vrline. Zaista, dobro činimo samo onda, kada ga činimo za sebe, ne očekujući druge nagrade, nego da sve bolje i bolje saznamo, šta je dobro. »Bez drugoga svjedoka, osim svojega srca,« veli Saint-Just. Mislim, da Bog uvelike razlikuje dušu čovjeka, koji je uvjeren, da zrake krjeposnoga čina nemaju granica, od duše onoga, koji veli, da te zrake jamačno nijesu zato stvorene, da izadju izvan granica njegova srca. Jedna istina, odviše ambicijozna, a da ne bude sumnjiva, može u zgodnom času da dade vrlo veliku snagu, ali skromnija i čovječnija istina daje uvijek trajniju i ozbiljniju snagu. Treba li vojnik da bude uvjeren, da svaki od njegovih udaraca odlučuje pobjedom, ili takav, da s jednako sigurnom smjelosti pozna sve one sitnice meteža i boja? Dobar će se čovjek čuvati da prevari svoga bližnjega, ali je sklon prihvatiti misao, e je idealno djelo prevariti malko samoga sebe.

No vratimo se k obmanama pravednika. Mislim, da bi najbolji od nas tražili drugu sreću, kad bi krjepost donosila koristi, i da bi im Bog oduzeo glavnu svrhu života, kad bi ih često nagradjivao. Vjerovatno je, da ništa nije potrebno, ništa neophodno potrebno, i da bi duša, kad više ne bi imala veselja činiti dobro radi dobra, našla drugo, još čišće; ali je upravo u tom čekanju veselja najljepše veselje, što ga ima, pa zato ne dirajmo u nj bez razloga. Ne dirajmo previše u nesreću krjeposti, od straha, da se u isto vrijeme ne taknemo najbistrije biti naše sreće. Duše, koje doista uživaju tu sreću, jednako bi se začudile, kad bismo htjeli da ih nagradimo, kao što bi se druge začudile, kad bismo htjeli kazniti nesreću. Na nju se bez prestanka tuže samo oni, koji ne živu u pravednosti.

LXXIV.

Pravo ima indijska mudrost, kad kaže: »Radi, kako rade oni, koji su častohlepni. Poštuj život, kako ga poštuju oni, koji za njim žude. Budi sretan, kako su sretni oni, koji živu za sreću od života.«

U tome je doista glavna sadržina ljudske mudrosti. Raditi, kao da nam svaki čin donosi neki izvanredan i vječan plod, i znati ujedno, koliko je pravedno djelo maleno prama svemiru. Imati osjećaj nesrazmjernosti, a ipak tako stupati, kao da su te srazmjernosti ljudske. Ne gubiti s vida velikoga obzorja, a gibati se u malenom sa toliko pouzdanja, ozbiljnosti, uvjerenosti i zadovoljstva, kao da je u njemu sadržano veliko.

Je li nam treba iluzija, da uzdržimo našu želju za dobrim? Kad bi tako bilo, morali bismo priznati, da ta želja ne odgovara ljudskoj prirodi. Nije razborito misliti, da srce još dugo vjeruje u ono, u što razum više ne vjeruje. Razum medjutim može da vjeruje u ono, što se u srcu nalazi. On se dapače sve to radije utječe onamo, kad god padne noć nad njegovim kraljevstvom. Jer razum je obzirom na srce kao sin, koji vidi, ali je odveć mlad i potrebuje savjeta svoje nasmijane i slijepe majke. U životu ima časova, kad nam se čini, da je moralna ljepota potrebnija od intelektualne. Ima časova, kad se sve tekovine duha moraju preliti u veličajnost duše radi pogibelji, da — poput rijeke, koja ne nadje mora — uginu jadno u pustinji.

LXXV.

Ne precjenjujmo medjutim ništa, kad se radi o mudrosti, pa ni samu mudrost. Ako se izvanjske sile uvijek i ne zaustave pred dobrim čovjekom, većina mu je unutrašnjih moći podložna, a malne sva sreća i nesreća ljudi dolazi od unutrašnjih sila. Rekli smo na drugome mjestu, da mudrac na prolazu prekida tisuću drama. On već samim svojim prisustvom prekida najveći dio drama, koje nastaju od grijeha ili zla. On ih prekida u sebi samom i sprječava, da se razviju oko njega. Ljudi, koji bi počinili tisuću ludosti ili zala, ne čine ih, ako su sreli biće snabdjeveno jednostavnom i živom mudrosti, budući da u životu najveći dio značajeva čine značajevi površni, koji se, slijedeći slučaj, drže traga patnje ili mira. Oko Jean-Jacques Rousseaua, na primjer, sve uzdiše i laže, sve je puno okolišanja i primisli, sve kao da bunca; dok je oko Jean Paula sve čestito, sve plemenito i jasno, sve popušta i ljubi. Onime, nad čime vladamo u sebi, vladamo u isto vrijeme u svima onima, koji nam se približe. Oko pravednika stvori se velik miran krug, preko kojega se strijele zla odviknu postepeno da prolijeću. Moralne patnje, koje ga se primaju, ne ovise više o ljudima. Istina je, da nas njihova zloba može nagnati, da plačemo, ali to je samo u onim oblastima, gdje još nijesmo izgubili želju, da naše neprijatelje potaknemo na plač. Ako strijela zavisti učini, te krvarimo, znak je, da smo i mi mogli izbaciti jednaku strijelu, a ako nam kakvo izdajstvo izmami suze, znači, da i u nama još uvijek imade moći, da izdamo. Dušu možemo raniti samo tako, da je napadnemo oružjem, koje ona još nije odbacila na veliku lomaču ljubavi.

LXXVI.

Što se dramâ dobra tiče, one se odigravaju na pozornici, koja ostaje tajanstvena kako mudrome tako i ostalim ljudima. Mi vidimo samo razvijanje, ali ne znamo, u kakovoj se sjeni ili svijetlu pripremilo to razvijanje. Pravednik može sebi obećati samo jedno, a to je, da će ga njegov udes zateći na dobrotvornom ili pravednom činu. On će, po kršćanskom izrazu, biti iznenadjen samo u stanju milosti, a to će reći u stanju unutrašnje sreće.

A to već znači zatvoriti sva vrata unutrašnjim zlim sudbama i najveći dio vrata slučajevima izvanjskim.

Jednakom mjerom, kojom se uzdiže naša misao o dužnosti i sreći, pročišćava se i carstvo moralne patnje, a nije li baš ono upravo najokrutnije carstvo sudbine? Naša sreća ovisi uglavnom o našoj unutrašnjoj slobodi. Ta sloboda raste, kad činimo dobro, a biva manjom, kad počinjamo zlo. Marko Aurelij ne oslobadja se tek metaforički, nego baš vrlo stvarno svakog puta, kad u popuštanju otkrije kakvu novu istinu, svakog puta, kad prašta ili kad misli. A još je manje metaforički, da Macbetha svaki njegov zločin sve to više sputava. A sve ono, što je istinito o kakvom velikom zločinu na kraljevskoj pozornici, ili o kakvoj velikoj vrlini u životu junaka, biti će jednako istinito i o najneznatnijim pogrješkama i o svim nepoznatim vrlinama ma kojega priprostoga života. Svuda oko nas ima djece Marka Aurelija i Macbetha, koja ne izlaze iz svojih soba. Pa bila naša misao o dobru ma kako nesavršena, mi se onim časom prepuštamo zlim izvanjskim silama, kad je ma samo na čas napustimo. Jedna obična laž prema meni samom, zakopana u tišini mojega srca, može da zadade mojoj unutrašnjoj slobodi baš takav udarac, kao kakva prevara na javnom trgu. A čim je taknuta moja unutrašnja sloboda, sudbina će se približiti mojoj spoljašnjoj slobodi, kaogod što se zvijer laganim koracima približava plijenu, na koji je već dugo vrebala.

LXXVII.

Postoji li i jedna drama, u kojoj biće potpuno lijepo i mudro trpi tako duboko, kao biće nevaljalo? Čini se pouzdano, da zlo na tom svijetu sigurnije za sobom povlači kazan, no što krjepost dočeka svoju nagradu. Istina je, da zločin sebe obično sam kažnjava i usred velike vike, dok krjepost nalazi svoju nagradu u tišini, u zatvorenoj bašči svoje sreće. Zlo naposljetku izaziva očevidne katastrofe, dok je krjepostan čin samo nijemo žrtvovanje najdubljim zakonima ljudskoga života. Zato nam se po svoj prilici i čini, da tezulja velike pravde radije preteže na stranu sjene, negoli na stranu svijetla. No ako i jest jedva moguće, da postoji »sreća u zločinu«, postoji li možda češće »nesreća u krjeposti«? Uklonimo prije svega tjelesne boli, barem one, kojih se izvor sakriva u najtamnijim šumama slučaja. Dogadja se bez riječi, te krvnička rulja sveže Spinozu na mučeničku postelju, i ništa ne sprječava ni najbolnijih bolesti, da napadnu na Antonija Pija, jednako kao i na Regana ili Gonerila. To nije ljudski, nego životinjski dio boli. Primijetiti valja medjutim, da mudrost šalje znanost, najmladju od svojih sestara, te danomice sužuje barem taj pojas fizičkih boli u oblastima sudbe. Ipak će, uza sve to, biti uvijek u tom kraljevstvu jedan kutić nepristupan, gdje će vladati nesreća. Uvijek će se naći po koja žrtva neke tvrdoglave nepravde, no ako nas ona i ožalosti, neka nas barem nauči, da ono, što smo oduzeli nekoj odveć mističnoj mudrosti, dodamo jednoj stvarnijoj, čovječnijoj i ponositijoj.

Mi postajemo pravedni zapravo tek onog dana, kad smo dotle došli,

da u sebi samima tražimo primjer pravednosti. Nepravednost sudbine vraća čovjeka uostalom samo na njegovo mjesto u prirodi. Nije dobro, da se on, poput djeteta, koje još traži majku, neprestano ogledava naokolo. Ne vjerujmo, da se od tih tlapnja mora roditi moralna malodušnost. Ma kako izgledalo, da neka istina oduzima smionost, uvijek ona preobličuje smionost onih, koji umiju da je primaju. U svakom slučaju vrijedi takova istina već samim time, što je istina, više još od najljepše laži, koja nas bodri. No nema istine, koja bi oduzimala smionost, nego naprotiv ima samo smionosti, koje nijesu istinite. Ono, što potresa slabima, jača jake: »Mislim — pisaše neka žena — na onaj dan naše ljubavi, kad smo kroz širok prozor, otvoren na more, gledali dolaziti s obzorja mnoge bijele ladjice, koje su se poslušno približavale luci pod nama... Oh, kako opet vidim taj dan!... Sjećaš li se, da je samo jedna ladja imala gotovo crno jedro i da je ta posljednja unišla u luku? I sjećaš li se, da je bilo vrijeme odlaska, i to nam je bilo tjeskobno, jer smo kao znak odlaska ugovorili dolazak posljednje ladje? U toj bismo posljednjoj mrkoj ladji mogli bili naći jedan uzrok sjete. Ali poput ljubavnika, koji su ,prihvatili' život, mi smo to sa smiješkom priznali i još smo se bolje upoznali.«

Jest, tako bi trebalo činiti u životu. Nije uvijek lako smiješiti se o dolasku crnih ladja, ali se dade u životu naći nešto, što vlada nad nama, a da nas ne rastužuje, kao što je i ljubav, ne žalosteći je, vladala nad ženom, koja je tako govorila. Što više proširimo misao i srce, to će nam oni rjedje govoriti o nepravdi. Dobro je sebe uvjeravati, da je za nas na tom svijetu sve dobro, jer smo mi i onako plodovi toga svijeta. Jedan zakon svemira, ako nam se i čini okrutan, mora ipak bolje da pristaje našem biću od svih drugih, pa i boljih zakona, koje možemo izmisliti. Sigurno su došla vremena, kad čovjek treba da negdje drugdje, a ne u samom sebi, smjesti središte svojega ponosa i veselja. Otvarajući oči, mi osjećamo, da nad nama vlada sve jača i jača sila, ali ujedno stičemo i sve tajanstveniju sigurnost, da smo i sami dio te sile, te kad nas i potrese, možemo da joj se divimo, kaogod što se Telemak divio snazi očeve ruke.

Naviknimo se postepeno posmatrati nesvijesnost prirode jednakom radoznalosti i istim zadovoljnim i nježnim snebivanjem, kakvo nam katkad dodje, kad posmatramo neodoljive pokrete naše vlastite nesvijesnosti. Nije nikako važno, da s malom buktinjom svoga razuma prolazimo onim, što se zove svemirska ili naša nesvijesnost. I jedna nam i druga jednako pripada. »Iza svijesti naše moći, kaže Guyau, jedna je od najvećih prednosti čovjeka, da je, barem kao pojedinac, svijestan i svoje nemoći. Iz same one beskonačnosti, koja nas ubija, i onoga ništa, koje jesmo, radja se u nama osjećaj neke veličine; mi volimo, da nas smrvi brdo, nego kamen; volimo, da padnemo u ratu protiv tisuće, nego protiv jednoga. Inteligencija, koja nam tako reći pokazuje ogromnost naše nemoći, oduzima nam žalost zbog našega poraza.«

Tko zna? Ima časova, kad nam se čini, da nam je ono, što nas poražava, bliže od onog, što smo u sebi pobijedili. Ništa tako lako ne mijenja boravišta, kao samoljublje, jer nas nagon uči, da nam ništa manje ne pripada. Samoljublje dvorjanâ, koji okružiše nekoga vrlo moćnoga kralja, traži u kraljevoj svemoći što sjajnije zaklonište, a poniženje, koje sa strašnog

prijestolja pada na njihove glave, to manje ubija njihovu oholost, što s višega pada. Priroda, kad postaje manje ravnodušnom, čini nam se, kao da nije više dosta ogromna. Naš osjećaj beskonačnosti potrebuje svu njezinu bezgraničnost, svu njezinu ravnodušnost, da se uzmogne slobodno micati, a nešto će u našoj duši uvijek voljeti da plače u svijetu bez granica negoli da bude stalno srećno u svijetu ograničenom.

Kad bi udes bio nepromjenljivo pravedan prema mudrom, bilo bi to bez sumnje savršeno već samim tim, što bi tako bilo; ali kako je udes ravnodušan, možda je to još i bolje i veličajnije; u svakom slučaju vraća to važnost svemiru, a oduzima je djelima naše duše. Mi time ništa ne gubimo jer ni jedna veličina nije za mudroga izgubljena, nalazila se ona u prirodi ili u dubini njegova srca. Pa zašto da se onda uznemirujemo radi beskonačnosti? Sve ono, što može od nje da pripadne jednom biću, ne će pripasti nikad drugome, doli onom, koji joj se divi.

LXXVIII.

Sjećate li Balzacova romana pod naslovom *Pierretta* u seriji *Neženje*? Nije to baš jedno od Balzacovih remek-djela, ali s toga ga gledišta i ne spominjem. Tu vidimo milo i nevino bretonsko siroče, koje će njegova zla zvijezda oteti jednog dana od djeda i bake, koji ga obožavaju, te ga smjestiti na kraju nekog pokrajinskog gradića, u tužnoj kući ujaka i tetke g. Rogrona i njegove sestre, gdjice Silvije, trgovaca, koji su napustili posao mrkih i tvrdih gradjana, glupo taštih i pohlepnih, nemirnih, zlovoljnih instinktivno podlih neženja.

Čim je tu stigla, otpočela je i muka bezazlene i umiljate Pierrette. Tu se pletu strašna novčana pitanja: steći bogatstva, izbjeći brakovima, zadovoljiti pohlepama, preokrenuti oporuke i t. d. Susjedi, prijatelji Rogronovi mirno prisustvuju dugim i sporim mukama žrtve i njihov se nagon, naravski smije kod većih uspjeha. Sve svršava jednom smrću Pierrette, a pobjedom Rogrona, ogavnog fiškala Vineta i svih onih, koji im pomažu. Ništa više ne može da pomuti sreću krvnika. Čini se, kao da ih i sama sudba blagosilja i Balzac, zanesen i proti volji stvarnošću prilika, svršava, kao preko volje svoju pripovijest ovom frazom: »Priznajmo, da bi zakon bio lijepa stvar za društvene lopovluke, kad ne bi bilo Boga.«

Nije nam potrebno tražiti u romanima ovakove drame. Dogadjaju se dnevno u mnogim kućama. Ja sam uzeo taj primjer iz Balzaca, jer je u njemu najjasnije sadržana pripovijest o pobjedi nepravde. Ništa nije moralnije od takovih primjera i većina moralista ima možda krivo, kad kušajući, kako mogu, izvinuti nepravdu sudbine, slabe veliku poučnost tih primjera. Jedni se u brizi obraćaju Bogu, da osveti nedužnost. Drugi će nam reći, da u tom dogadjaju i ne treba najviše žaliti žrtvu. Ovi imadu doista pravo, i to sa više gledišta. Mala Pierretta, progonjena i nesretna, ipak poznaje sreću, koje ne poznaju njezini krvnici. Ona ostaje mila, nježna, slatka u svojim suzama, a to usrećuje više, negoli biti tvrd, samoljubiv, mrzak u svom smijehu. Tužno je ljubiti, a ne biti ljubljen, ali je još tužnije kad se uopće ne ljubi. I kako da to nezgrapno zadovoljstvo Rogronovih

jihove maljušne, niske i ograničene nade uporedimo sa velikom nadom jeteta, koje u svojoj duši očekuje konac nepravde? Ništa nam ne govori, a bi blijeda Pierretta bila inteligentnija od svoje okoline, ali onaj, koji epravedno pati, stvara sebi u boli sve to šire obzorje, koje gdjekada graiči sa užicima jedne više duše, baš kao što se obzorje zemlje, iako se ne alazimo na visokom brijegu, čini, da se dotiče nebeskoga podnožja. Neravda, koju činimo, pribavlja nam sitne materijalne užitke, no što se mi više bog njih veselimo, mi sve to više zavidimo našoj žrtvi mogućnost da se ona ve više zabavlja užicima, kojih joj mi ne možemo oduzeti, kojih se mi ne ložemo taknuti i koji nijesu u izravnoj vezi s realnošću. Nepravedan čin tvara žrtvi ista ona vrata, koja je krvnik zatvorio svojoj duši, pa čovjek, koji ati, udiše čišći zrak od onoga, koji je učinio, da on pati. Sto je puta bistrije no u srcima onih, koji su progonjeni, negoli dno u srcima onih, koji progajaju. I zar ne ovisi cijelo zdravlje sreće od nekoga svijetla, što ga imamo u ebi? — Ljudsko biće, koje stvara bol, uništava više sreće u sebi, no što je lože da uništi u onome, koga muči.

Koji se od nas — kad bismo imali da biramo — ne bi volio naći na ljestu Pierrettinu, negoli na mjestu Rogronovu? Naš nagon sreće zna, da nemoguće, te ne bi onaj, koji je u moralnom pravu, bio sretniji od onoga, oji ima krivo, pa makar imao krivo i na visini prijestolja. Istina je, da Rogronovi možda i ne znaju za svoju nepravdu. No to je malo važno, jer se nesvijesti zla ne diše slobodnije, no u svijesti zla. Naprotiv: onaj, koji zna, a čini zlo, želi gdjekada, da izadje iz svoga zatvora; drugi tu i umire, a da e nikad nije u mislima ni bavio onim, što je izvan zidova, koji mu tužno riju pravu sudbinu čovjeka.

LXXIX.

Zašto da tražimo pravednost ondje, gdje ne može da je bude? Postoji ona gdje drugdje, osim u našoj duši? Jezik, kojim se služi, kao da je aravan jezik ljudskoga duha; ali čim hoće da putuje svemirom, treba da e nauči još i druge riječi. Nema misli, kojom bi se svemir manje bavio, od nisli pravde. On se bavi samo ravnovjesjem, a ono, što mi nazivamo ravdom, samo je ljudsko premještenje zakona ravnovjesja, kaogod što je ied samo pretvorba sokova, što se nalaze u cvijeću. Izvan čovjeka nema ravde; no u čovjeku se nikad ne počinja nepravda. Tijelo može da se ibavlja zlo izabranim užicima, ali duša ne poznaje drugog zadovoljstva, im ono, što ga je zaslužila njezina krjepost. Našu unutrašnju sreću proidjuje sudac, kojega ništa ne može da potkupi, jer i kušati ga potkupiti načilo bi oduzeti nešto od one posljednje prave sreće, koju će on staviti i svijetlu zdjelicu tezulje. Neobično je žalosno, kad se može progoniti biće z obrane, kao što su to činili Rogronovi, i što je moguće ovako zasjeniti o malo godina života, koje mu je udes svijeta udijelio na toj zemlji. Ali bi se moglo ni govoriti o nepravdi, kad postupak Rogronovih ne bi pribavljao njima samima neko unutrašnje zadovoljstvo, mir i dizanje misli i vika, kaogod što ih je krjepost, razmišljanje i ljubav pribavila Spinozi ili Marku Aureliju. Može se doduše osjetiti i neko izvjesno intelektualno zadovoljstvo u počinjanju zla. Ali zlo, koje činimo, mora bez sumnje da steže misao i da je ograniči ličnim i prolaznim stvarima. Počinjajući nepravdu, mi dokazujemo, da još nijesmo dostigli sreću, koju čovjek može da dostigne. U samom zlu, u posljednjoj njegovoj analizi, ima doista neki mir i rascvat vlastitoga bića, za kojim ide opak čovjek. On se može osjećati i sretnim u tom rascvatu, no bi li tu bio sretan i Marko Aurelij, koji je poznao drugi rascvat i drugi mir? Dijete, koje još nije vidjelo mora, vode na obalu velikoga jezera i ono misli, da vidi more; udara ručicama i ne pita dalje; no da li zato pravo more manje postoji?

Ima li u očima onih, koji drukčije dane borave, neka sreća, koje ne zaslužuje onaj, te mu sreća ovisi o tisuću malih pobjeda, što ih zavist, oholost i ravnodušnost dnevno moraju da donesu? Želite li zar njegovu svijest života, vjeru, koja dostaje njegovoj duši, misao o svijetu, koju sačinjavaju njegove brige? Nije li zar to ono, što daje oblik manje ili više prostranoj i dubokoj postelji, gdje počiva sreća? On vjeruje možda u isto, u što i mudrac: da ima Bog ili da ga nema, da sve svršava ovim životom ili da se sve nastavlja drugim životom, da ima samo materija ili da ima samo duh; no zar mislite, da on u sve to vjeruje na isti način? Ne ovisi li zar sreća — koju mi crpimo iz onog, u što vjerujemo, a to je izvjesnost života, mir i pouzdanje u unutrašnji život, ne lijeno, već djelotvorno, ispitljivo i djetinjski odano priznavanje prirodnih zakona — više od načina, kako vjerujemo, nego o onom, u što vjerujemo? Ja mogu vjerovati načinom pobožnim i beskrajnim, da nema Boga, da moja pojava izvan sebe nema svrhe, da opstanak moje duše nije potrebniji uredjenju ovoga svijeta bez granica od prolaznih promjena na jednome cvijetu; a vi možete vjerovati maljušno, da vas jedan jedini svemogući Bog ljubi i štiti; ali ja ću biti i sretniji i mirniji od vas, ako je moja neizvjesnost veća, ozbiljnija i plemenitija od vaše vjere, ako je ona dublje ispitala moju dušu, ako je prešla širim obzorjem i ljubila više stvari. Bog, u kojega ja ne vjerujem, postati će moćniji i utješljiviji od onoga, u kojega vi vjerujete, bude li se moja sumnja temeljila na širim i čišćim mislima i osjećajima od onih, koji nadahnjuju vaše uvjerenje. Još jednom: nije važno, da li vjerujemo ili ne vjerujemo, nego je važna čestitost, prostranost, nesebičnost i dubljina razloga, radi kojih vjerujemo ili ne vjerujemo.

LXXX.

Ti se razlozi ne izabiru, već se kao nagrade zaslužuju. Oni, koje biramo, tek su slučajno kupljeni robovi i kao da jedva živu, ne privlači ih ništa i čekaju samo na priliku, da pobjegnu. No oni, koje smo zaslužili, daju smionost našim koracima poput zamišljenih i vjernih Antigona. Ti razlozi ne smiju da tek ulaze u dušu; treba da su u njoj dugo živjeli, da su u njoj proživjeli svoje djetinjstvo, da su se hranili svim našim mislima, svim našim djelima, i treba da tu nadju tisuću uspomena jednoga života, provedenog u iskrenosti i ljubavi. Istom mjerom, kojom rastu ti razlozi i kojom se proširuje obzorje naše duše, širi se i obzorje sreće; jer prostor, što ga zapremaju

aši osjećaji i naše misli, jedini je, u kom naša sreća može da se kreće. Naša sreća ne treba materijalnog prostora, no nikad nije dosta veliko moralno prostranstvo, koje se pred njom otvara. Uvijek treba nastojati da ga povećamo, doklegod ne dodje čas, kad naša sreća ne će više tražiti druge hrane osim samog prostora, što ga otkriva dižući se. Čovjek dakle počima biti sretan tek u zaista ljudskom i neosvojivom dijelu svojega bića, a sve druge sreće samo su još nesvijesni odlomci te sreće, koja misli, gleda i ne zamjećuje više granica ni u sebi, ni u onom, što je okružuje.

LXXXI.

U zlu biva taj prostor dnevno manji, jer i naše misli i naši osjećaji bivaju u njemu na silu manjima. Ali čovjek, koji se već malko uzdigao, ne počinja zla, jer nema zla, koje, u posljednjoj njegovoj analizi, ne bi nastalo od kakve niske misli ili kakva maljušna osjećaja. Takav čovjek ne počinja zla, jer su njegove misli postale i više i čišće, a one će time, što on više ne može da čini zla, postati još i čišće. Naša djela i naše misli, kad osvóje mirno nebo, gdje se duši našoj pruža nepomućen život, nerazdjeljivi su poput dvaju ptičjih krila; tek ono, što je za ptice samo zakon ravnovjesja, postaje tu zakonom pravednosti.

LXXXII.

Tko će nam reći, da se vrst jadnog zadovoljstva, koje kao da opak čovjek nalazi časkom u zlu, prima duše prije, nego što se u nj primiješala ma i slaba i nejasna želja, obećanje ili daleka mogućnost nekakve dobrote ili milosrdja?

Možda zločinac,* koji upravo svladava svoju žrtvu, opaža u svojoj radosti neku manju tamnu i manje beskorisnu stranu tek u onom času, kad misli, da bi mogao da joj se smiluje. Moglo bi se reći, da zloća mora gdjekada da uzajmi koji trak svijetla od dobrote, kako bi joj bilo moguće osvjetlati svoju pobjedu. Zar je moguće, da se čovjek nasmiješi u mržnji, a da pri tom ne potraži svoj smiješak u ljubavi? No taj će smiješak brzo minuti. Ni tu, kao ni drugdje, nema unutrašnje nepravednosti. Može se reći, da nema duše, kod koje ljestvica sreće ne bi nosila jednake oznake kao i ljestvica pravde i milosrdja. Ja spajam te dvije riječi zajedno, jer milosrdje ili ljubav jest pravednost, koja još samo s draguljima računa. Čovjek, koji svoju sreću pabirči u zlu, dokazuje već time, da nije sretan kao onaj, koji ga vidi, gdje čini zlo, i skida mu krinku. Njemu je medjutim isti cilj, kao i pravedniku. I on traži sreću i ne znam kakav mir i sigurnost. Zašto da ga se kazni? Ostavimo jadnika, koji ne nastava palače; on je dosta nesretan već po tom, što ima tek kolibu za stanište. U očima bića, koje bi vidjelo i nevidljivo, duša bi i najnepravednijeg čovjeka imala sve atribute, neokaljano odijelo i svetu djelotvornu snagu Pravde. Ona bi jednako brižljivo, kao i duša junaka, sveca i mislioca, procjenjivala mir, ljubav, životno pouzdanje i smiješak neba i zemlje, kao i sve ono, što ih ukida, ponizuje i

truje. Možda nemamo krivo, kad se bavimo pravdom u krilu jednoga svijeta, koji se njom ne bavi nikako, baš kao što ni pčela nema krivo, kad pravi med u krilu jednoga svijeta, koji ga sam po sebi ne proizvodi. Imamo krivo, kad želimo neku izvanjsku pravednost, jer takova ne postoji. Treba da nam dostaje ona, što je u nama. Sve se u našem biću neprestano važe i procjenjuje. Mi sudimo sami sebi, ili bolje, nama sudi naša sreća.

LXXXIII.

Reći će možda tkogod, da i dobro ima svojih mana i nedostataka, kaogod i zlo; ali nedostaci i mane dobra, namjesto da potamne i ozlovolje misao, osvjetljuju je i umiruju. Krjepostan čin može da padne i na prazno, ali će nas baš tako naučiti, da omjerimo dubljine duše i života. Često on tu pada poput kamena, svjetlijeg od naših misli. Kad se koja zla namjera gdje. Rogron izjalovi pred nevinošću Pierrettinom, njena se duša još više suzi; ali kad koja od Titovih dobrota sidje nad nezahvalnika, nevrijednog oproštenja i ljubavi, to ga nauči, da svoje oči uzdigne nad praštanje i ljubav. Nije dobro, da se čovjek u nečemu zatvori, pa bilo to i samo dobro. Posljednja kretnja vrline neka bude uvijek kretnja angjela, koji otvara vrata.

Trebalo bi blagosiljati te nedostatke. Kad bi sudbina htjela, da nam svakog puta, kad oprostimo, naš neprijatelj postane bratom, mi bismo umrli i ne upoznavši, što to u nama osvjetlava onu neopreznu blagost, za kojom se ne žali. Mi bismo umrli ne imajući priliku, da sile, što okružuju naš život, izmjerimo s pomoću najjače sile, koja se nalazi u našoj duši. Beskorisnost jednog dobrog djela, očit neuspjeh jedne visoke ili naprosto čestite misli baca na skup stvari zraku sasvim druge svijetlosti, no što bi je bacala potpuna korist dobroga. Istina, bilo bi vrlo veselo konstatovati stalan triumf ljubavi; ali još je veće veselje poći preko te iste iluzije do istine. »Čovjek, reče neki mislilac, kojega nam je smrt prerano otela, čovjek je često u razvoju povjesti smještao svoje dostojanstvo u zabludama, a istina mu se isprva činila vlastitim njegovim poniženjem. Istina ne vrijedi uvijek ono, što vrijede sanje, ali ima tu prednost, što je istinita. U oblasti misli ništa nije moralnije od istine.«

U toj istini nema ništa gorka, jer nijedna istina nije gorka mudrome. I on je isto mogao zaželjeti, da vrlina premještava bregove i da djelo ljubavi zauvijek umekša dušu njegove braće. Ali danas će on znati, zašto voli, da nije tako. On ne skuplja svoj ponos zaradi zadovoljstva. On se ne smatra boljim od svemira, već se smatra manje važnim od njega. Strast za pravednošću, koju nalazi u svojoj duši, ne odgaja on zarad duševnih plodova, što ih ona donosi, nego zarad počitanja prema svemu, što postoji, i prema neočekivanom cvijeću, što ga ona zna da odgoji u njegovu razumu. On ne proklinje nezahvalnika, pa ni samu nezahvalnost; on ne veli: »Ja sam bolji od ovog čovjeka,« ili: »Ne ću ja zapasti u istu pogrješku.« Nego će ga nezahvalnost poučiti, da u dobročinstvu ima veselja prostranijih, manje ličnih i većma prema općem životu, no što su ona, koja očekuju zahvalnost. On voli, da se nauči razumijevati ono, što jest, nego da se muči oko vjerovanja u ono, što želi. On je dugo živio kao

siromah, kojega je iz kutića kolibe nenadano premjestilo u ogromnu palaču. Kad se snašao, nemirno je stao da traži u tim prostranim dvoranama jadne uspomene na svoju tijesnu kolibu. Gdje je bilo ognjište, postelja, sto, zdjela i klupa? Drhćući još na svim udima, nadje pored sebe poniznu luč svojih večeri, ali njezino svijetlo nije sizalo do visokih svodova i tek najbliži stup kao da je podrhtavao od nemoćno ustreptalih krila te svijetlosti. No postepeno se njegove oči navikoše na nov stan. Protrčao je bezbrojnim dvoranama i sve ga je ono razveselilo, što to svijetlo nije obasjavalo, razveselilo ga jednako duboko, kao i ono, što je obasjavalo. Želio je najprije nešto niže dveri, nešto uže stubište i svodove, gdje se ne gube pogledi, ali što je dalje prolazio, sve je više razumijevao ljepotu i veličajnost onog, što se nije podudaralo s njegovim snovima. Bio je veseo, što može konstatovati, da se sve ne okreće oko stola i postelje, kao u kolibi. Uzradovao se, što palača nije sagradjena po uzoru maljušnih običaja njegove bijede. Znao je da se zadivi onom, što se protivilo njegovoj želji, proširujući tako svoju viziju. Sve, što postoji, tješi i učvršćuje mudroga, jer mudrost je samo u traženju i priznavanju svega, što postoji.

LXXXIV.

Šta više, ona dopušta i Rogrone. Ona se zanima za život više nego za pravdu i vrlinu, te ako se dogodi, da se jedna velika apstraktna vrlina nadje uza život, koji živi tek izmed uskih zidina, ona će voljeti da obrati pažnju na malen život, nego na veliku, nepomičnu, oholu i samotnu vrlinu.

Prije svega, ona ništa ne prezire; samo je jedna stvar na tom svijetu zaista vrijedna prezira, a to je sam prezir. Oni, koji misle, prečesto su skloni da preziru one, što prolaze životom, a da ne misle. Misao ima doista veliku važnost i treba prije svega nastojati misliti što više i što je moguće bolje, ali je pretjerano vjerovati, da nešto više ili nešto manje sposobnosti u baratanju sa izvjesnim brojem općenitih misli diže trajnu ogradu izmedju dva čovjeka. Općenito uzevši, često je izmedju najvećeg mislioca i sitnog provincijskog gradjanina razlika samo u istini, koja na čas nalazi svoj izražaj, i u istini, koja se nikad ne izražava odredjeno. To je mnogo, dubok je to jaz, ali nije bezdan. Što se misao više uzdiže, to joj se nestalnijom i pomičnijom čini ograda izmedju onoga, koji još ne misli, i onoga, koji misli neprestano. Mali je gradjanin pun predrasuda, strasti, koje se čine smiješne, misli ograničenih, jadnih i često dosta niskih; no stavite ga u bitnim zgodama života kraj mudroga, stavite ga pred bol, pred smrt, pred ljubav, pred pravo junaštvo, pa će se više nego jedamput dogoditi, te će se mudar obratiti svom poniznom drugu, kao čuvaru jednako ljudske i sigurne istine, kako je i njegova.

Ima časova, kad mudar spoznaje ispraznost svoga duševnog bogatstva, kad uvidja, da ga gdjekoje navike i riječi jedva odvajaju od drugih ljudi, i kad sumnja o vrijednosti svojih riječi. To su najplodniji časovi mudrosti. Misliti znači često varati se, a mislilac, koji bludi, mora se često, da nadje svoj put, vratiti mjestu, gdje su drugi, koji još ne misle, vijerno posjedali

oko kakve tihe, ali potrebne istine. Ovi čuvaju plemensku vatru, a drugi šetaju sa zubljama, pa kad zublja stane da se gasi u prorijedjenom uzduhu, pametno je približiti se vatri. Mislio bi čovjek, da ta vatra ne mijenja mjesta, dok se ona uistinu miče kao i svjetovi, a njezin sitan plamen označuje pravu uru čovječanstva. Tačno se znade, što duguje nepomična sila misliocu, ali se ne vodi računa o onom, što mislilac duguje toj sili nepomičnosti. Svijet, na kojemu bi bilo samo mislilaca, izgubio bi možda pojam o više od jedne najpotrebnije istine. U stvari mudar misli pravo samo onda, ako nikada ne gubi dodira s onima, koji ne misle.

Lako je prezirati; manje je lako razumjeti; no ipak, za pravog mudraca nema prezira, koji se prije ili kasnije ne bi promijenio u razumijevanje. Svaka misao, koja s prezirom prolazi kraj velikog i nijemog mnoštva, svaka misao, koja u tom mnoštvu ne prepozna tisuću usnulih sestara, tisuću usnule braće, često je samo ružan i neplodan san. Dobro je, da se gdjekad sjetimo, da i u duševnom uzduhu, jednako kao i u izvanjskom, treba nesumnjivo više dušika nego kisika, da on bude za udisanje.

LXXXV.

Razumijem, zašto mislioci kao Balzac vole da opisuju male živote te vrsti. Ništa nije sebi trajnije slično od tih malih života, a ipak se od stoljeća do stoljeća ništa ne mijenja tako duboko, kao atmosfera, u kojoj se oni kreću. Iste kretnje pod različitim nebesima, i to nebesima, koja se ne bi činila različita, kada te kretnje ne bi bile iste. Veliko heroično djelo upija naš pogled u samo to djelo, ali riječi i kretnje bez značenja upućuju našu pažnju na obzorje oko njih, a ne nalazi li se sjajna tačka mudrosti uvijek na obzorju? Ako na stvari pogledamo prema osjećaju i svrsi prirode, općenita maljušnost tih života ne će biti zapravo maljušna, već zbog toga, što je tako općenita.

Ne koristi uostalom ostajati pri tome: jednu dušu upoznat ćemo samo do one visine, do koje smo upoznali svoju, i nema bića, ma kako nam se ono malenim pričinilo, koje za toliko ne izmolji iz sjene, za koliko se smanjila sjena, u kojoj smo mi. Nije potrebno uvećavati ono, što se vidi, da se to uzmogne zavoljeti; već ono, što ne ljubimo, valja rasvijetliti tako, da se naš plamen digne do visine ljubavi. Neka bar jedna zraka svijetla izadje svaki dan iz naše duše, — to je sve, što treba da želimo. Ona će se bilo gdje smjestiti. Nema stvari, koju pogledamo i o kojoj mislimo, a da ne bi sadržavala više blaga, no što ga može rasvijetliti naš pogled i naša misao, i nema na tom svijetu stvari tako malene, koja ne bi bila daleko prostranija od svega sjaja, što joj ga duša može da pozajmi.

LXXXVI.

Kad odbacimo mnoštvo sitnica, koje oslabljuju našu pažnju, naći ćemo, da se u tim običnim udesima nalazi sama bit ljudskih udesa. Velika je moralna snaga na visinama prizor vrlo lijep; pažljiv će se posmatrač dugo

diviti prekrasnom stablu na pustoj visoravni, ali će se na koncu svojega posmatranja vratiti u šumu, gdje stabla nijesu baš divna, ali su bezbrojna. Moguće je, da će silna šuma biti sastavljena od samih panjeva i nerazvijena šiblja, no nije li ipak duboka i zar nema svoju svrhu? Nikad ne će posljednja riječ pripasti izuzetku, a ono, što nazivamo uzvišenim, može da bude samo sjajnija i jasnija svijest onoga, što je najobičnije. Dobro je često gledati one, koji se bore na vrhuncima, no jednako je potrebno, da ne zaboravimo onih, koji kao da spavaju u nizini.

Videći, što se dogadja onima, koji ovako spavaju, videći, koliko je trebalo boriti se sa samim sobom, da se uzmogne razlikovati njihova ograničena sreća od sreće onih, što se bore po strani, možda dajemo borbi nešto manje važnosti, ali ćemo je zato više zavoljeti. Što je nagrada skrovitija, to je više želimo, ne zato, jer kao malo odani dvorjanin volimo potajno da uživamo milosti sreće, već zapravo toga radi, što je veselje, koje nam ona ovako, a da drugi ne znadu, pribavlja, možda jedino, koje nije oteto od dijela naše braće. Jer mi ih više ne gledamo govoreći: »Kako li sam daleko od tih ljudi!«, već svaki od nas može prostodušno da kaže: »Što se više podižem, čini mi se, da se sve manje udaljujem od mojih mnogobrojnih i poniznih drugova, i ja zbrajam korake prema nekom neizvjesnom idealu sa koracima, što me približuju onima, koje sam u neznanju i ispraznosti prvih dana prezirao.«

LXXXVII.

Šta je zapravo mali život? Mi tako nazivamo onaj život, koji sebe ne poznaje, koji se troši na jednome mjestu u krugu od četiri ili pet lica, život, gdje su osjećaji, misli, strasti i želje upravljeni na neznatne stvari. Ali za onoga, koji ga promatra, već samim tim, što ga promatra, svaki život postaje velik. Sam o sebi, život nije ni velik ni malen; njega tek smatramo više ili manje velikim, to je sve; a život, koji izgleda visok i prostran svima ljudima, to je onaj život, koji se je navikao da na sebe gleda prostranim pogledom. Ako ne ćete nikada promatrati, kako živite, vi ćete morati živjeti tjesnogrudno, ali onaj, koji će vas promatrati sa strane, naći će u toj maljušnosti vašega zakutka neku vrst obzorja, neko čvrsto uporište, odakle će se njegova misao uzdići čovječnijom i sigurnijom snagom.

U prvi bismo mah pomislili, da posvuda oko nas postoje samo tromi, skučeni i jednolični životi i da život kakve stare djevojke, kakvog činovnićića uske inteligencije ili kakvog pohlepnog roba svojega zlata ništa ne preveže s našom dušom, s jednim trajnim osjećajem, s jednim vječnim probitkom, s jednom neumornom čovječnošću. Ali neka netko prodje posred njih otvorena oka i naćulena uha, kao na primjer Balzac, i osjećaj, rodjen u sirotom provincijskom salonu, proširit će se tako daleko, zaljuljat će čitavim ljudskim životom tako duboko i snažno, kao i ona uzvišena strast, što u povjesti kakvoga velikoga kralja svijetli s visine njegova prijestolja. »Ima takovih malih oluja, — govori o tome Balzac u najdivnijoj od svojih pripovijesti o poniznima, u *Tourskom župniku*, — ima takovih malih oluja, pa u dušama razviju toliko strasti, koliko bi trebalo za upravljanje

najvećim socijalnim interesima. Pogrješno je vjerovati, da vrijeme teče samo za ona srca, koja se bave ogromnim namjerama, te smućuju život i njime vitlaju. Časovi popa Trouberta prolazili su tako uzrujano i tekli puni brižnih misli, uzvitlani nadama i klonulostima, kakovi bi bili puni žestine časovi pohlepnika, igrača i ljubavnika. Jedini Bog znade, koliko su nas energije stajale pobjede nad ljudima, stvarima i nad sobom. Ako uvijek i ne znamo, kuda idemo, tegobe puta ipak dobro poznajemo. Pa ako je pripovjedaču dopušteno, da ostavi dramu, koju priča, i da na čas preuzme ulogu kritičara, te ako vas sklone, da pogledate na život tih dviju starih djevojaka i dvojice svećenika, da u njemu potražite razlog nesreći, koja ih je u samoj nihovoj biti pokvarila, možda će vam postati jasno, da je čovjeku potrebno da okuša neke strasti, kako bi u sebi otkrio neke sposobnosti, koje će njegovu životu dati plemenitost, proširiti mu krug djelovanja i ublažiti prirodjeno mu samoljublje.«

Pravo kaže. Ne valja uvijek ljubiti svijetlo zaradi njega samoga, već i zaradi onoga, što ono obasjava. Velika je vatra na vrhuncu stvar prekrasna, no malo ima ljudi na vrhuncima i malen će plamen mnoštvu često bolje da posluži. U malim životima vide najzad veliki bolje svoj sadržaj i tek gledajući na te uske osjećaje počimamo proširivati svoje. Ne, da nas ti uski osjećaji odbijaju, nego nam se čine, kao da bivaju sve manje u skladu sa istinom, koja nas je osvojila. Dopušteno nam je sanjati o životu boljem od običnoga, ali mislim, da nam nije dopušteno graditi taj san na elementima, kojih u običnom životu ne nalazimo. Misli se, da je dobro gledati više od života, ali je možda još bolje naučiti svoju dušu, da gleda ravno preda se i ne računa s drugim vrhuncima svojih konačnih želja i snova, doli s onima, koji se jasno razbiru medju svijetlim oblacima na obzorju.

LXXXVIII.

Sve nas ovo vraća opet k onome, što smo već davno ostavili. Mi smo se bili zaustavili kod izvanjske sudbine, dok ima i drugih suza od onih, što nam ih na oči mame izvanjski bolovi. Mudar, kakvoga volimo, treba da živi usred ljudskih strasti, jer strasti našega srca jedina su hrana, kojom mudrost može da se hrani dugo i bez opasnosti. Naše su strasti radnici, koje nam šalje priroda, da nam pomognu izgraditi palaču naše svijesti, što će reći naše sreće; a onaj čovjek, koji te radnike odbija u misli, da će i sam moći da diže svekoliko kamenje života, imati će uvijek tek usku, hladnu i golu izbu, da u njoj zakrili svoju dušu.

Biti mudar ne znači ne imati strasti, nego naučiti se da pročistimo one, koje imamo. Sve ovisi o položaju, koji smo uzeli na stubištu danâ. Za jednoga su moralne slabosti i nestalnosti stube, po kojima se silazi, a za drugog su to stepenice, kojima se uzdižemo. Neka mudar i čini mnogo stvari, što ih čini onaj, koji nije mudar, no strasti će potonjega potonuti u nagonu, dok će kod mudroga uvijek osvijetliti jedan skriven kutić svijesti. On, na primjer, ne treba da ljubi kao lud, ali ako i kao lud ljubi, on će izvjesno postati mudriji, nego da je uvijek samo mudro ljubio. U nepomičnosti i praznini ne uspijeva mudrost, nego baš oholost u svom najbeskorisnijem obliku

Ne dostaje nam znati tek ono, što valja činiti, ili predvidjati ono, što bi bio učinio junak. Sve se to može naučiti u nekoliko sati. Ne dostaje tek imati namjeru da živimo plemenito i povući se onda u svoju izbu i odgajati u njoj tu namjeru. Mudrost, koju ste stekli na taj način, ne će biti sposobna da doista ravna i poljepšava vašu dušu, baš kao što ni savjeti drugih nijesu kadri da je poljepšaju i njome da ravnaju. »Treba da potražimo onaj cvijet, veli indijska poslovica, koji cvate u tišini iza bure, a ne onaj, koji prije cvate.«

LXXXIX.

Što dalje u čestitosti napredujemo na putovima života, to više vjerujemo u istinu, ljepotu i dubljinu najnižih i najsvagdašnjih životnih zakona. Naviknemo da im se divimo baš zato, jer su tako općeniti, tako jednolični i tako svagdašnji. Sve manje i manje tražimo i očekujemo izvanredno, jer s vremenom sve više spoznajemo, da je ono najneobičnije u ogromno mirnom i jednoličnom kretanju prirode tek djetinjasta želja našega neznanja i isprazности. Od sati, što prolaze, ne zahtijevamo više neobičnih i čudnih dogadjaja, jer se ti čudni dogadjaji dešavaju samo onima, koji još nemaju povjerenja u sebe ili u život. Mi više ne čekamo skrštenih ruku na priliku za nadčovječan čin, jer sebe osjećamo u svim ljudskim djelima. Ne tražeći više, da nam se ljubav, prijateljstvo i smrt prikažu okićeni zamišljenim uresom, okruženi divnim slučajevima i slutnjama, umijemo da ih primimo u svoj njihovoj jednostavnosti i goloj stvarnosti. Napokon se uvjerimo, da se i u jednom junački i potpuno prihvaćenom životu može naći ekvivalenat heroizma i svega onoga, što slabici, nesvijesni i nemirni smatraju uzvišenim i izvanrednim. Ne smatramo se više jedinim i najdražim stvorenjem svijeta, ali zato umnožavamo svoju svijest, osvjetljujemo svoj smiješak i svoju ozbiljnost, a kraj toga dižemo i svoj ponos.

Kad smo došli dotle, čine nam se čudesni doživaljaji svete Terezije ili Ivana de la Croix, ushićenja mističara, nadnaravni dogadjaji u ljubavnim legendama, Aleksandrova ili Napoleonova zvijezda — dosta djetinjastim iluzijama u poredjenju sa dobrom i zdravom čestitošću jedne čovječne i iskrene mudrosti, koja ne misli da se digne nad ljude zato, da okuša ono, što oni nijesu okušali, već i u onom, što oni neprestano kušaju, umije da nadje sve, što je potrebno, da se proširi srce i misao. Ne postajemo pravim ljudima time, što nastojimo biti nešto različito od ljudi. Koliko li stvorenja troši tako svoj život u očekivanju nekoga nevjerovatnoga kometa, ne pomišljajući nikada da gledaju na druge zvijezde, a samo zato, jer ih vide svi i jer su bezbrojne! Želja za neobičnim često je velika bolest običnih duša. Naprotiv, trebalo bi sebi reći, da što nam se više doživljaji pričinjaju obični, općeniti i jednolični, to smo mi više sposobni da razlikujemo i ljubimo dubljine i radosti života u toj općenitosti i to se više približavamo tišini i istini one velike sile, koja nas nadahnjuje. Ništa, na primjer, nije manje izvanredno od oceana, jer on prekriva dvije trećine naše zemlje, a ipak nije ništa ogromnije od njega. U čovjeku nema ni misli, ni osjećaja, ni

velikog i lijepog djela, koje se ne bi moglo naći i u jednostavnosti najobičnijega života, a sve ono, što u tom životu ne može da nadje mjesta, spada još medju laži lijenosti, neznanja ili taštine.

XC.

Znači li to možda, da mudar ne treba da očekuje od života ništa više od drugih ljudi, da valja ljubiti prosječnost, zadovoljavati se s malim, ograničiti svoje želje i ograditi svoju sreću, a sve to od straha, da inače ne bismo biti sretni? Baš naprotiv, mudrost, koja se odveć lako odriče kakove ljudske nade, bolesna je i labava. Čovjek ima više od jedne dopustive želje, kojoj nije potrebno pristajanje odveć oštra razuma. Pa ako posjedujemo samo onakvu sreću, koja se ne čini neobična našoj okolini, ne valja zato da se smatramo nesretnima. Što smo mudriji, to se lakše uvjerimo, da posjedujemo sreću. Dobro je da se osvjedočimo, da u ljudskoj sreći vrijede najviše upravo njezini najjednostavniji časovi. Mudar zna da oživi i zavoli tihu suštinu života. Nema vjernijeg užitka od onoga u toj tihoj suštini, a nikako nijesu neobične sreće one, koje smiju da do groba prate naše korake.

Jednako bratski, kao i druge dane, treba da primimo i zagrlimo onaj dan, koji prilazi i odlazi, a da nije učinio nikakve neobične kretnje veselja ili nade. Da bi stigao do nas, protrčao je on istim prostorima i svjetovima, kao i dan, koji nas zateče na prijestolju ili u krevetu kakove velike ljubavi. Možda on pod svojim ogrtačem krije i manje sjajne časove, ali zato smjernije odane. Sedmica, koja prodje ne rekavši nam ništa, broji isto toliko vječnih časova, kao i ona, što velikom bukom prolazi. Sve ono naposljetku, što kao da nam kazuje čas, to mi sebi sami govorimo. Čas je putnik neodlučan i plah, veseo ili tužan, već prema smiješku ili turobnom pogledu gazde, koji ga prima. Ne treba on da nam donese našu sreću, već mi treba da usrećimo čas, koji je u našoj duši potražio utočišta. Onaj je mudar, koji ima uvijek da mu kaže nešto mirna na pragu. U sebi treba skupiti razloge najjednostavnijih sreća. Zato ne propuštajmo ni jedne prilike, da budemo srećni. Nastojmo prije svega da iskušamo sreću, kakova je u drugih ljudi, da bismo joj kasnije, upoznavši razlog, mogli pretpostaviti sreću, koja je u nama. Kod sreće je jednako, kao i kod ljubavi. Treba da smo ljubili duboko, da bismo mogli znati, kako nam valja ljubiti onda, kad više ne ljubimo. Dobro je gdjekada biti sretan na način vidljiv, da se naučiš biti sretan na način nevidljiv; i možda je samo zato potrebno naćuliti uši u časovima, koji u svojoj opojnosti govore glasno, kako bismo mogli naučiti jezik onih, koji uvijek samo tiho govore. Ti su jedini bezbrojni i neizbježivi i radi svoje brojnosti nesposobni da počine izdajstvo ili pobjegnu, te mudar valja samo s njima da računa. Biti sretan znači vježbati se u gledanju skrivena smiješka i tajanstvena nakita bezbrojnih i bezimenih časova, nakita, koji se tek u nama nalazi.

XCI.

No mudrosti, o kojoj ovdje govorimo, ne će biti ništa protivnije od niske razboritosti i bolje bi još bilo kretati se beskorisno oko kakvegod sreće, negoli spavati u zapećku i čekati na neku idealnu sreću, koja ne će doći nikada. Onomu, koji ne izlazi iz svoje kuće, silaze nad kuću redovno samo one radosti, kojih nije nitko ni htio. I zato mudrim ne nazivajmo onoga, koji se na primjer u oblasti osjećaja ne diže beskonačno nad onim, što mu dopušta razum, ili nad onim, što mu iskustvo svjetuje da čeka. Jednako ne zovimo mudrim ni prijatelja, koji se ne povjerava svom prijatelju, jer predvidja svršetak prijateljstva, kao ni ljubavnika, koji se ne daje sasvim od straha, da ga ljubav ne uništi.

Tu treba spomenuti, da dvadesetak nesretnih doživljaja oduzima našoj sreći samo prolazne dijelove energije, te možemo da se uvjerimo, da sva mudrost u biti nije ništa drugo, doli neke vrsti pročišćena energija sreće. Biti mudar znači prije svega naučiti se biti sretan i u isto vrijeme naučiti se podavati sve manju i manju važnost onome, što je sreća o sebi. Glavno je, da čovjek bude po mogućnosti što dulje što sretniji; jer oni, što sami iz sebe izilaze vratima sreće, hiljadu su puta slobodniji od onih, što izlaze vratima žalosti. Veselje mudroga obasjava jednako njegovo srce kao i svu njegovu dušu, dok žalost obasjava najviše tek srce. Čovjek, koji nije bio sretan, nalikuje donekle putniku, koji je uvijek samo noću putovao.

U sreći, pored toga, nalazimo neku dublju i plemenitiju, čišću i prostraniju poniznost od one, koju nalazimo u nesreći. Ima naime jedna poniznost, koju bismo morali svrstati medju vrline nametnice, medju neplodno odricanje, stidljivost, hotimičnu čistoću, slijepo odustajanje, nejasnu poslušnost, duh pokore i toliko drugih, koje već tako dugo natapaju nekakvo presahlo jezero, oko kojega još blude naše uspomene, ove žive vode ljudskoga morala. Ja tu ne govorim o niskoj poniznosti, koja je prečesto samo proračun ili, da stvar predočimo bolje, neka bojazan pred ponosom i neka vrst lihvarskoga zajma, što ga današnja taština daje sjutrašnjoj. Gdjekad i sam mudrac pomišlja, da je korisno smanjiti se malko u vlastitim očima i ne priznati svojih zasluga, mada ima često pravo da ih sebi pripiše, ako se uporedi s drugim ljudima. Takova poniznost, pa bila ona i iskrena, oduzima našoj unutrašnjoj čestitosti, koju treba uvijek nada sve poštivati, ono, što bi ona mogla da pridoda slasti našeg položaja u životu. U svakom slučaju otkriva ona izvjesnu plahost svijesti, a svijest mudroga ne smije da poznaje nikakove stidljivosti i plahosti.

Kraj te odviše lične poniznost postoji još i neka poniznost općenita, poniznost uzvišena i čvrsta, hraneći se svime onim, što nauči naš duh, naša duša i naše srce. Neka poniznost, koja nam pokazuje tačno ono, što čovjek može da iščekuje i čemu može da se nada, poniznost, koja ono, što vidimo, umanjuje samo zato, da to isto može učiniti što većim, poniznost, koja nas uči, da se vrijednost čovjeka ne nalazi u onom, što on jest, već u onom, što on može da progleda, u onom, što on nastoji da prizna i shvati. Istina je, da nam i bol otvara carstvo ove poniznosti, ali ona to čini samo zato, da nas što ravnije dovede do ne znam kojih vrata nade, u čijim ćemo dverima izgubiti mnogo dana, dok nam sreća, ne imajući nikakova drugoga posla, daje već nakon nekoliko sati priliku, da u tišini pretrčimo najnepristupnije prilaze. Kad je mudar sretan, koliko je to samo moguće, postaje on ujedno, koliko je god to moguće, skromniji i manje nadut. Kad pak zna, da naposljetku posjeduje sve, što je čovjeku dopušteno posjedovati, on počima pojimati, da se sva vrijednost njegova posjeda nalazi tek u načinu, kojim on otkriva ono, što čovjek nikad ne će moći posjedovati. Tako se malne samo u krilu odgodjene sreće može steći slobodan pogled na život. Ne valja da budemo sretni zato, da budemo sretni, nego zato, da se naučimo jasno vidjeti ono, što bi nam onakovo uzaludno i suviše pasivno iščekivanje sreće dovijeka skrivalo.

XCII.

Ali ostavimo to, da uzmognemo reći ovo, što slijedi. U kraljevstvu našega srca, koje je gotovo za sve ljude kraljevstvo, gdje se skuplja sama bit života, nema beskorisnih prištednja. Bilo bi bolje, da se tu ne čini ništa, nego da se čini samo napola, a uvijek se sigurno gubi ono, što se čovjek nije usudio žrtvovati. Strast nam otima zapravo samo ono, što mi mislimo, da oduzimamo njoj, i uvijek smo prikraćeni na onoj strani, za koju smo mislili, da smo je pridržali za se. Uostalom, u našoj duši ima nekih tako dubokih skrovišta, te se jedina ljubav usudjuje k njima sići, a ljubav je i jedina, koja nam odanle donosi nikad prije nevidjene dragulje, kojih sjaj vidimo na kratak čas tek onda, kad se naše ruke otvore, da ih pruže ljubljenim rukama. Zaista bi reći, da naše ruke, kad se pružaju darivajući, odsijevaju gdjekada nekom osobitom svijetlošću, koja probija i neprozirnija tijela, no što to mogu one nedavno otkrivene tajanstvene zrake.

XCIII.

Zašto da se dugo žalostimo zbog svojih zabluda ili svojih gubitaka. Ma što se god desilo u zadnjim minutima najtužnijega časa, na kraju sedmice, na koncu godine, uvijek će biti mjesta smiješku kod čestita čovjeka, kad se u sebe vrati. Postepeno se on navikao da žali bez suza. On je otac porodice, koji se iza svršena rada vraća podveče kući. Možda će djeca plakati, igrati bijesne i pogibeljne igre, možda su prevrnula pokućstvo, razbila čašu, prebacila svjetiljku, — no zar će on zato da očajava? Doista, s gledišta teoretskoga morala bilo bi bolje, da su bila mirna, da su se učila čitati ili pisati, ali koji će se pametan otac usred najžešćih grožnja moći uzdržati, a da se ne okrene i ne nasmije? On se ne će žalostiti radi tih nešto preobijesnih očitovanja života. Ništa još nije izgubljeno, dok on još može da se vraća i dok uza se nosi ključ kućegospodara. Blagodat je toga našeg vraćanja u sebe manje u ispitivanju onoga, što su naša duša, naš duh i naše srce poduzeli ili obavili za našega odsustva, negoli baš u tom samom vraćanju. Ako su ure i prošle, ne razriješivši na našem pragu svojih otajstvenih

pojasa, ako su dvorane i prazne kao na dan odlaska, ako ni jedan od onih, koji su imali da rade, nije maknuo ni prstom, u svakom će nas slučaju zvuk koraka na povratku upoznati malko s prostranošću i udobnošću stana.

XCIV.

Nema neznatnih dana, doli u nama samima, ali će se najuzvišenijoj sudbini naći mjesta i u najneznatnijim danima, jer takova se sudbina mnogo potpunije razvija u nama, nego na cijeloj površini Evrope. Mjesto sudbini nije u prostranstvu jednoga carstva, već u prostranstvu jedne duše. Prava se naša sudbina nalazi u našem shvatanju života, u ravnovjesju izmedju nerazrješivih pitanja neba i nesigurnih odgovora naše duše. Što su ta pitanja šira, to su i mirnija, i sve, što se dogodi mudrome, proširuje ta pitanja i umiruje te odgovore.

Ne govorite o sudbini, kad vas koji dogadjaj razveseli ili rastuži, a ne promijeni ništa na načinu, kojim shvaćate svijet. Kad mine ljubav i slava i sve dogodovštine i sve ljudske strasti, jedina stvar, koja nam još ostaje, jest sve dublji i dublji osjećaj beskonačnosti, a ako nam taj nije ostao, nije nam ostalo ništa. Velim osjećaj, a ne tek skup misli, jer misli su tu samo bezbrojne stube, vodeći nas postepeno do toga osjećaja. U samoj sreći nema još nikakove sreće, ako nam ona ne pomogne da mislimo na nešto drugo, ako nam ne pomogne da na neki način shvatimo tajanstveno veselje, što ga svijet ima od svojega bitisanja.

Kad mudrac dospije do neke izvjesne visine, svaki će ga dogadjaj umiriti, jer dogadjaj, koji ga najprije rastuži kao i druge ljude, svršiti će tako, te će poput drugih dodati svoj utez velikom osjećaju života. Vrlo je teško oduzeti zadovoljstvo onome, koji se navikao da svaku stvar prometne u predmet neinteresovana divljenja; teško mu je oduzeti zadovoljstvo, a da se od same pomisli, da bi mogao biti i bez toga zadovoljstva, ne porodi još i veća misao, zaogrnuvši ga nekim zaštitnim svijetlom. Lijepa je ona sudbina, gdje nijedan sretan ili nesretan doživljaj nije prošao, a da nam nije dao povoda razmišljanju i proširivanju sfere, u kojoj živi naša duša, i da nije uvećao spokojstva naše sklonosti prema životu. Mogli bismo dakle reći, da se naša sudbina nalazi više u načinu, kojim ćemo jedno veče da gledamo nebo i njegove ravnodušne zvijezde, ljude oko nas, ženu, koja nas voli, i tisuću misli, koje nam se nameću, negoli baš u slučaju, koji nam otima našu ljubav, sprema nam slavodobitan ulaz ili nas diže na prijestolje.

XCV.

Nekoj ženi, koja mu se činila najdivnijom i najnadarenijom različitim darovima, ubrojivši ovamo i mladost i tjelesnu ljepotu, rekao je netko: »Šta ćete vi? Koga vi možete ljubiti? Ne vidim izlaska; nema sudbine, koja bi bila na visini duše, kao što je vaša.« Šta je on znao? Ne sudbina, nego duša treba da bude visoka. Sigurno je i on, po ljudskom običaju, pomišljao

na prijestolje, na triumfe, na predivne dogadjaje. Ali onaj, kojemu te stvari predstavljaju sudbinu jednoga bića, nema ni trunka pojma o tome, šta je zapravo sudbina. Prije svega, zašto da prezremo današnji dan? Prezreti dan današnji znači, da nijesmo razumjeli dan jučerašnji. Omalovažavati današnji dan znači proglasiti se strancem, a šta ćete na tom svijetu, ako njime prolazite kao stranac? Današnji dan imade prednost pred jučerašnjim, kojega više nije, time, što postoji i što je učinjen za nas. Današnji dan, ma kakav on i bio, znade više od jučerašnjeg, pa je prema tome i prostraniji i ljepši.

Mislite li zar, da bi žena, o kojoj govorim, imala ljepši život u Mlecima, Firenzi ili Rimu? Ona bi ondje prisustvovala sjajnim svečanostima i ljepota bi njena šetala onim savršenim krajinama. Vidjela bi do svojih nogu možda prinčeve, kraljeve i mnogo boljara i možda bi mogla jednim svojim smiješkom da poveća sreću kojega velikoga naroda, da osladi ili oplemeni misao jednoga razdoblja. Danas možda cio njen život prolazi izmedju četiri ili pet duša, koje ju poznaju i ljube. Možda ni ne izlazi iz kuće, a njen život, misao i snaga ne ostavljaju medju ljudima nikakova jasna i trajna traga. Možda je sva njena ljepota, moć, moralna energija zakopana samo u njoj i u srcima nekolicine, koji su joj blizu. Moguće je i to, da njezina duša i nalazi kakav izlaz. Danas se velike dveri, koje daju izlaza jednome korisnom i znamenitom životu, ne okreću više na istim stožerima i istim zveketom, kao negda. Možda su ta vrata manje monumentalna, ali ih ima više i gledaju na staze najtiše, jer te vode i najdalje.

No uzmimo, da je sve ostalo u sjeni: bi li ona bila promašila svoju sudbinu, da nije ni jedna zraka svijetla prekoračila praga njezinoga stana? Ne može li jedna sudbina i u samoj sebi biti lijepa i savršena? Zar će se doista jaka duša, ogledajući se nazad, zaustaviti kod triumfa, kojima je bila uzrokom, ako je ti triumfi nijesu potaknuli na razmišljanje o životu, ako u njoj nijesu povećali plemenitu poniznost čovječnoga života, ili ako nijesu učinili, da još snažnije zavoli tišinu i razmišljanje, gdje se u nekoliko sati pobere zrelo voće u strastvenome žaru, uzavrelom od slave, ljubavi i ushita? A šta bi joj iza svih tih svečanosti, junačkih, dobrotvornih ili skladnih djela i ostalo, osim nekoliko misli, nekoliko uspomena, jednom riječi osim nešto pojačanja svijesti i nekog osjećaja što smirenijeg i što prostranijeg, jer se je morao prostrijeti na više stvari? U času, kad sjajna odjeća ljubavi, moći ili slave spadne sa nas prije počinka, — a ne kuca li nam taj čas svakog večera i svagda, kad se nadjemo sami? — što ćemo sa sobom ponijeti u zatišje, gdje se sreća cijeloga života mjeri utezima misli, utezima stečenoga povjerenja i utezima svijesti? Je li naša prava sudbina u onom, što se oko nas zbiva, ili u onom, što se u nama nalazi? »Ma koliko moćne bile zrake slave ili moći, kojom se jedan čovjek okružio, veli jedan mislilac, njegova će duša doskora ocijeniti osjećaje, što ih je u njemu izazvalo cijelo njegovo izvanjsko djelovanje, i on će doskora uvidjati svoje pravo ništavilo, ne nalazeći u vježbanju svojih tjelesnih sposobnosti nikakove promjene, ništa novo i ništa veće. Kraljevi, premda imaju svoju zemlju, osudjeni su poput drugih ljudi da živu u malenome krugu, čijim su zakonima podredjeni, a njihova sreća ovisi o njihovim ličnim dojmovima.«

Koje tu nalaze i kojih se sjećaju, dodajmo, jer su ih oni učinili boljima,

pošto duše, kojima se ovdje bavimo, zapamte od svih svojih doživljaja samo one, koji ih učine većima i boljima. Zar je dakle nemoguće naći bilo gdje, u kakvojgod tišini, onu jedinu nepromjenljivu tvar, koja, kad je talimo, ostaje na dnu posude, pa kako mi neku stvar posjedujemo samo utoliko, ukoliko nas ona prati u tmini i tišini, hoće li zar ona biti manje vjerna tmini i tišini, ako je u njoj rodjena?

Ali ne idimo dalje na tim putovima, jer bi na mogli dovesti do neke i odviše teoretske mudrosti. Ako lijepa izvanjska sudbina i nije neophodno potrebita, ipak treba da joj se nadamo i činimo sve, što nam je moguće, da je postignemo, baš kao da joj pripisujemo najveću važnost. Velika je dužnost mudroga kucati na svim hramovima, na svim stanovima slave, djelatnosti, sreće i ljubavi. Pa ako se iza dugog nastojanja i dugog čekanja ništa i ne otvori, možda je on u samom tom čekanju i nastojanju našao ekvivalenat jasnoće i emocije, koje je tražio. »Djelovati, kaže negdje Barrès, znači pripajati našemu razmatranju ogromna polja iskustva.« Djelovati, moglo bi se dodati, znači misliti brže i potpunije, no što to može da čini misao. Djelovati ne znači više misliti samim mozgom, nego učiniti, da misli čitavo naše biće. Djelovati znači zatvoriti u snu najdublja vrela misli, da ih u realnosti otvorimo. No djelovati ne znači nužno i triumfirati. Djelovati znači: kušati, čekati, strpjeti se. Djelovati znači i to: slušati, sabrati se, ćutati.

Istina je, da bi za ženu, o kojoj govorimo, bilo u Ateni, Firenzi ili Rimu nekih razloga oduševljenju i nekih prilika heroizma i ljepote, kakovih ona danas ne će naći. Ondje bi za nju bilo nastojanja i uspomena na njena djela, dá, živih i dragocjenih snaga, jer naša nastojanja i spomen na ono, što smo učinili, preobraze u nama često više stvari i od najviših misli, koje bi, moralno ili intelektualno, vrijedile tisuću takovih nastojanja ili takovih uspomena. Jest, to je jedino, radi čega valja zavidjati burnoj i sjajnoj sudbini: znati, da ona proširuje i budi izvjestan broj osjećaja i energija, koje u odveć mirnom životu nigda ne bi bile izašle iz svog sna ili zatvora. No znati ili naslućivati, da ti osjećaji ili te energije spavaju u nama, ne znači li to već i buditi ono, što je u njima najbolje; ne znači li to već unaprijed vidjeti lijepu izvanjsku sudbinu sa neke visine, do koje će ona doći tek na kraju svojih dana; ne znači li to već unaprijed ubrati plod jedne žetve, koji bi ona mogla ubrati tek iza mnogih bura?

XCVI.

Čitajući sinoć ponovno Saint-Simona, gdje se čini, kao da s visoka tornja gledamo kretanje stotine ljudskih udesa, shvatio sam ono, što ljudski nagon naziva lijepom sudbinom. Možda ni sam Saint-Simon nije znao, što voli i čemu se divi kod nekih junaka, koje obavija nekim predanim i nesvijesnim štovanjem. Tisuće vrlina, koje je on obožavao, mrtve su danas, a tisuće nam se osobina, koje je on u svojim velikanima hvalio, čine danas sasvim neznatnima. No četiri ili pet ozbiljnih, dobrohotnih i divnih lica — a da se on naročito njima i ne bavi i kudi u stvari ideju, koja

ih pokreće — prolazi tu tako reći bez njegova znanja u sjajnoj vrevi, što se uzbujala oko prijestolja velikoga kralja. Tu je Fénelon, tu su vojvode od Chevreusea i Beauvilliersa, tu je gospodin Dauphin. Oni nijesu sretniji od većine drugih ljudi. Ne odnose nikakova odlučna uspjeha, nikakove bučne pobjede. Poput drugih živu oni u tuzi i iščekivanju onoga, što se, mislim, naziva srećom samo zato, jer se iščekuje. Fénelon pada u nemilost duha dosta običnog, ali prevejanog i oštroumnog, oholog, nepovjerljivog i svečanog, velikog u stvarima malim, a malog u velikim, duha, kao što bijaše Ljudevit XIV. Biva osudjen, progonjen i prognan. Vojvode od Chevreusea i Beauvilliersa živu na dvoru, unatoč svom visokom položaju, u nekoj mudroj i svojevoljnoj povučenosti. Gospodin Dauphin ne uživa kraljeve milosti. On je cilj spletaka jedne moćne i zavidne zavjere, koja nastoji da slomi njegovu mladu vojničku slavu. Okružen je nemilostima, zaprjekama i nesrećama, koje se na tom dvoru taštova i ulizica čine nepopravljive, jer nemilosti i nesreće rastu onim omjerom, što im ga daje duh vremena. Naposljetku umre, tek nekoliko dana iza gospodje Dauphinovice, koju ljubljaše jedinu i do ludila. Umro je možda otrovan kao i ona te pade slomljen u istom času, kad su prve zrake milosti, kojoj se više ni ne nadaše, stale da pozlaćuju stepenice njegove palače.

Velike su dakle žalosti, tuge, razočaranja i smutnje, kojima prolaze ti životi. A ipak, kad usred promjenljiva i hirovita sjaja drugih posmatramo tu malu šutljivu i složnu skupinu, ove nam se četiri sudbine čine doista lijepe i dostojne zavidjanja. Zajedničko ih svijetlo prati u svima njihovim nevoljama. Ono izlazi iz velike duše Fénelonove. Fénelon je odan velikim mislima divljenja, svetosti, pravednosti, blagosti i ljubavi, a ostala su trojica odani svojemu učitelju i prijatelju.

Šta tu mari, nijesu li mistične misli Fénelonove i naše? Šta mari i to, da se misli, koje mi smatrasmo najdubljima, najboljima i na kojima osnivasmo svoju moralnu sreću i sve sigurnosti našega života, ruše iza nas i izazivaju jednoga dana smiješak onih, koji će naći druge misli i smatrati ih još ljudskijima i stalnijima? Ono, što vrijedi, što oplemenjuje i obasjava naš život, nijesu toliko naše misli, koliko osjećaji, što ih one u nama bude. Misao je možda cilj, ali s njom je kao i sa ciljem mnogih putovanja: najviše nas zanimaju prijelazi, odmori, ono, što sretamo putem, i ono, što nam se desi mimogred. Sve, što u tom leži, jest, kao u svim stvarima, iskrenost ljudskog osjećaja. Nikad mi ne znamo, da li nas jedna misao ne vara, dok će ljubav, kojom smo je ljubili, pasti na nas, a da se ni jedna kap njezinoga sjaja i snage ne će izgubiti u bludnji. Ono, od čega se sastoji i od čega se hrani idealno biće, koje svaki od nas nastoji u sebi da izgradi, nije toliko skup misli, koje mu crtaju obličje, koliko čista težnja, čestitost i nekoristoljubivost, kojom mi te misli razvijamo. Mnogo je važniji od same istine način, kojim mi ljubimo ono, što smatramo istinom. Ne postajemo li od ljubavi bolji, negoli od misli? Često više vrijedi čestito ljubiti jednu veliku bludnju, negoli sitničavo služiti kakvoj velikoj istini.

Ovu težnju i ovu ljubav možemo medjutim naći baš tako u sumnji, kao i u vjeri. Ima sumnja isto tako strastvenih i plemenitih, kao što su i najljepša uvjerenja. Najljepše, što ima misao, koja nam se čini uzvišenom, čistom i duboko neizvjesnom, jest to, da nam daje priliku ljubiti nešto bez

suzdržavanja. Ako se podam nekom čovjeku, nekom Bogu, nekoj domovini, nekom svemiru ili nekoj bludnji, plemenita ona kovina, koju će ljudi naći jednoga dana na dnu ljubavna pepela, ne će potjecati od predmeta moje ljubavi, nego od ljubavi same. Ono, što ostavlja neizbrisiv trag, jest jednostavnost, žar i stalnost jedne iskrene sklonosti. Sve prolazi, mijenja se, a možda i gubi, osim svjetlucanja te dubljine, te stalnosti, te plodnosti našega srca.

XCVII.

»Nikad nije čovjek imao tako spokojnu dušu kao taj,« veli Saint-Simon o jednome od ovih, što su bili okruženi spletkama, mržnjama i zamkama. A dalje je to opet »mudra mirnoća« drugoga i ta »mudra mirnoća« ispunja ono, što on naziva »čitavom malom četom«. I zaista je to bila mala četa vijernih ponajboljim mislima, mala četa prijateljstva, iskrenosti, medjusobna poštovanja i unutrašnjeg zadovoljstva, prolazeći u jednostavnom i mirnom svijetlu posred svih tih versailleskih taština, ambicija, laži i prijevara.

Nijesu to sveci u posve običnom značenju te riječi. Nijesu se oni povukli na kraj pustinja ili šuma, nijesu tražili sebična zaklona u uskim izbama. To su mudraci: ne izlaze iz života, ostaju u realnosti. Ne mislimo, da njih spasava njihova pobožnost i da se utočište njihovih duša nalazi samo u Bogu. Ne dostaje Boga ljubiti i služiti mu što bolje, da ljudska duša ojača i da se umiri. Boga se može ljubiti samo inteligencijom i osjećajima, koje smo stekli i razvili u saobraćaju s ljudima. U prkos svemu ostaje ljudska duša u dubini svojoj ljudskom. Nju se može naučiti, da ljubi mnogo nevidljivih stvari, ali će je jedna ljudska krjepost i jedan savršen i jednostavan ljudski osjećaj nahraniti uvijek izdašnije od kakove i najbožanskije želje i krjeposti. Kad sretnemo kakovu doista mirnu i zdravu dušu, budimo sigurni, da svoje zdravlje i svoj mir duguje ljudskim krjepostima. Kad bi bilo moguće čitati u tajni srdaca, kojih više nema, možda bi se vidjelo, da se je vrelo mira, s kojega je Fénelon pio svake večeri u svom progonstvu, nalazilo više u njegovoj vjernosti prema nesretnoj gdji. Guyon, u njegovoj ljubavi prema prezrenom i progonjenom Dauphinu, negoli u čekanju nekakove vječne nagrade; više u njegovoj ljudski nježnoj, ljudski čestitoj, ljudski bespogrješnoj svijesti, negoli u njegovim kršćanskim nadama.

XCVIII.

Divne li sigurnosti u te »male čete«! Ni jedna vrlina ne pali tu sjajnih ognjeva na brdu, već svi plamenovi ostaju u srcu i duši. Nema tu drugoga junaštva, osim onoga povjerenja, iskrenosti i ljubavi, koje se spominje i ostaje trajno. Ima bića, kojima vrlina izlazi gdjekada uz buku vrata, što se otvaraju i zatvaraju. Ali ima i drugih, kod kojih ona ostaje kao tiha služavka, koja ne ostavlja kuće, a oni, koji dolaze spolja i kojima je hladno, nalaze je vazda marljivu i spremnu do ognjišta.

Možda u jednom lijepom životu treba manje junačkih ura, negoli ozbiljnih, jednoličnih i čistih sedmica. Možda je prava i potpuno pravedna duša dragocjenija od duše nježne i odane. Ako se kod nje možemo i nadati manjoj podatljivosti, manjem oduševljenju za neobične dogadjaje života, u običnim bismo prilikama mogli imati više povjerenja u nju; a i koji čovjek, u glavnom uzevši, ma kako neobičan, buran i slavan bio njegov život, ne živi gotovo čitav svoj život u običnim prilikama? Šta su, kad promislimo, a osobito kad u njima sudjelujemo, najodlučniji časovi najsjajnijih dogadjaja? Ne čudi li nas, kad vidimo, gdje se iz najvećeg meteža najuzvišenijeg časa razvijaju običaji i razmatranja, kao i iz časa, koji je najmirniji? Uvijek moramo da se vratimo normalnom životu: tu je tlo čvrsto i hrid primitivna. Ne mora me svaki dan otrgnuti od smrti, od sramote i od očajanja, ali je možda neumitno potrebno, da si u svakom turobnom času dana mogu reći, da ima negdje duša bliza mojoj, tiha, vijerna i neosjetljiva za sve ono, što joj se čini, da ne odgovara nepromjenljivoj i nepokolebljivoj istini.

Dašto, da je izvrsno tu i tamo učiniti junačko ili osobito plemenito djelo, ali još je hvalevrjednije, ali za to treba i ustrajnije snage, da se nikad ne damo iskušavati od kakove niske misli, te da živimo manje visokim, ali zato sigurnijim životom. Snizimo gdjekada u svojim razmatranjima želju za moralnim usavršenjem na razinu svagdašnje istine, pa ćemo uvidjeti, da je gdjekada lakše učiniti veliko dobro, negoli ne počiniti nikada ni najmanje zlo, da je gdjekada lakše prouzročiti smiješak, negoli nikada suze.

XCIX.

Oni su jedan u drugome, a ponajviše u sebi samima imali svoje zaklonište, »svoje čvrsto ostrvo«, kako kaže Saint-Simon, a neslomiv dio toga ostrva imao je toliko širine, koliko bijaše neokaljana u njihovu srcu.

Tisuću stvari sačinjavaju temelje toga »čvrstoga ostrva«, no nije li njegov glavni dio uvijek tamo, gdje se nalazi ono, što nam se u nama čini bezgrješno? Istina, taj je smisao za bezgrješnost često vrlo surov i nema grješnika, koji se bar na čas ne uspne svako veče na jadnu krhotinu, koju još smatra bezgrješnom. No ja tu govorim o nešto višoj krjeposti, nego što je baš ona najniža, a i najprostije biće znade, šta je vrlina, koja baš nije sasvim obična. Najdivnija moralna ljepota ima tu osebinu, da se i najograničenijem čovjeku čini dohvatljivom, a najuzvišeniji je čin onaj, koji se najlakše razumije. Možda nije neophodno nužno, da se uzdignemo do visine onoga, što nam je dano da obožavamo, ali je svakako potrebno, da nikada ne zaspimo u onom, što ne možemo da ne pokudimo

No vratimo se k zakloništu naših mudraca. Mnogim je nesrećama i srećama u životu povod slučaj, ali unutrašnji mir ne ovisi nikada o slučaju. Znam, da ima duša, koje vole graditi, i da ima drugih, koje vole da ruše, i da ih najzad ima i takovih, koje cio svoj život blude od zaklona do zaklona, sve pod tudjim krovovima. No ako i jest teško promijeniti nagon jedne duše, ne će ipak biti beskorisno, da one, koje ne grade, znadu za radost, koju osjećaju druge stavljajući neprestano kamen do kamena. Misli, sklonosti,

ljubavi, uvjerenja, varke, pa i same sumnje, sve im to dobro dolazi, a ono, što slomi bura, postaje upravo prikladno, da se nešto podalje obradi za gradnju neke manje ponosite zgrade, ali takove, koja će više odgovarati zahtjevima života.

Kolike li žalosti, kajanja i razočaranja mogu još da potresu kućom onoga, koji nije stavio u te žalosti, kajanja i razočaranja sve, što ima mudra i stalna, kad je birao kamenje za svoju kuću! Ili, da se poslužimo drugom slikom, nije li istina, kad se kaže, da unutrašnja sreća ima korijenje poput velikih stabala? Upravo oni hrastovi, koje bura najviše muči, dobivaju najmoćnije i najhranivije uporište u vječnome tlu; a sudbina, koja nas krivično progoni, ne zna o onom, što se dogadja u našoj duši, više, no što vjetar zna o onom, što se dogadja pod zemljom.

C.

Biti će zanimljivo upoznati ovdje moć i tajni čar prave sreće. Kad jedan od onih, što pripadaju »maloj četi«, prodje posred veselog i pobjedonosnog mnoštva, natovarenoga spletkama, pozdravima, sitnim ljubavima i sitnim pobjedama, kad prodje mramornim stepenicama i veličajnim dvoranama Versaillesa, začuti gdjekada bučno pripovijedanje Saint-Simonovo. Čini se, kao da on na čas, i ne osjećajući potrebe da ih spomene, promatra te mršave taštine, ta sjajna, ali časovita zadovoljstva, te laži, koje govore glasno, ali drhću u sjeni i pred običnom visinom jedne mirne i snažne duše. Dogadja se gotovo isto, što bi se dogodilo, kad bi usred djece, koja se igraju zabranjene igre, trgaju ili gaze cvijeće, ili se spremaju da kradu voće, ili potajno muče kakovu nemoćnu životinju, došao kakav svećenik ili starac, koji uostalom ni ne misli, da ih izgrdi. Igra se naglo prekine, prestrašena se savjest probudi, a zbunjeni se pogledi i nehotice zaustave na dužnosti, stvarnosti i istini.

Ali ljudi se redovno ne zaustave dulje od djece, da bi slijedili očima starca, svećenika ili misao, koja se udaljuje. Ne smeta; oni su vidjeli, jer ljudska je duša u prkos očima, koje se i odveć lako zatvore i okrenu, plemenitija, no što to za svoj mir želi većina ljudi, i lako ona dogleda ono, što je vrjednije od onog beskorisnog časa, kojim smo se upravo htjeli zanimati. Prosto nam je čitavim putom šaputati za mudracem, koji odilazi, ali je on ipak, i ne znajući za to, ostavio brazdu, koja će se teže izbrisati, nego što mi i mislimo. Ona će se najednom, u neočekivanom času suza, zazeleniti. U Saint-Simonovu pripovijedanju plače nešto čišća i nešto življa duša rjedje od drugih, i to samo iza kojega od onih, koje vidi, gdje prolaze posred malko uzbudjene šutnje ili gotovo zlobna začudjenja, koje u svijetu redovno prati korake neokaljana života.

Mi ne pitamo za sreću u danima, kada se cijenimo sretni; ali kada dodje čas patnje, ne treba nam da se tek trudimo, pa da se sjetimo mjesta, gdje se krije mir, što ne ovisi o jednoj zraci sunca, o jednom odbijenom cjelovu ili o jednoj kraljevskoj nemilosti. Mi onda ne idemo k onima, koji su na isti način sretni, kao što bijasmo i mi, jer znamo, šta preostaje od takove sreće, kad sudbina učini i najmanji znak neustrpljivosti. Ako želite saznati, gdje se krije najsigurnija sreća, ne gubite s vida ono, što podučimaju jadnici u traženju utjehe. Bol je nalik na čudotvoran štapić, kojim su se negda služili tražioci blaga ili žive vode; onome, koji ju nosi, pokazuje ona ulaz u skrovište, koje odiše najdubljim mirom. I to je tako istinito, da se gdjekad moramo zapitati, možemo li imati povjerenja u kakvoću našega mira, u tišinu, u iskrenost našega pristajanja uz velike zakone života, u stalnost našega veselja, budi da nagon ojadjenih ne prisili ove, da pokucaju na naša vrata, budi da oni ne prepoznaju na našem pragu onaj krasan, stalan i miran trak svjetiljke, koja se nikada ne gasi.

Jest, samo oni imaju prava, da se smatraju pod zakriljem, ka kojima bi svi, što plaču, htjeli doći da plaču. Tako ima na svijetu bića, kod kojih opažamo unutrašnji smiješak tek onda, kad su nas suze, ispirući naše poglede sve do njihovih tajnih izvora, naučile razlikovati sreću, koja se ne radja u milosti ili sjaju jednoga časa, nego u uvećanom prihvaćanju života. I ovdje, kao i u mnogim drugim stvarima, želja i potreba zaoštruju naša sjetila. Gladna pčela nalazi meda i u najskrovitijim i najdubljim spiljama; tako i duša, koja plače, ugledat će na koncu radost u povučenosti ili u najtišoj tišini.

CI.

Tek što se svijest probudi i stane da živi u jednome biću, otpočima i jedna sudbina. Ne radi se tu o siromašnoj i pasivnoj svijesti većine duša, nego o svijesti djelotvornoj, koja prihvaća dogadjaj, ma kakav on bio, poput kraljice, koja i bačena u tamnicu umije da primi dar. I kad vam se ništa ne dogodi, svijest vaša može da stvori velik dogadjaj, konstatujući na neki način odsustvo svakog dogadjaja. Ali možda nema čovjeka, kojemu se ne dogodi više stvari, no što ih treba da se nahrani i najpohlepnija i najnezasitnija svijest.

Ovog časa imam pred očima životopis jedne od onih snažnih i strastvenih duša, pokraj koje kao da su svi dogadjaji, što čine sreću ili nesreću ljudi, prošli, i ne osvrnuvši glave. Radi se o neobičnoj, nesumnjivo genijalnoj ženi iz prve polovice ovoga stoljeća, o Emily Brontë. Ona nam je ostavila samo jednu knjigu, roman pod naslovom: Wuthering Heights, — da, čudna naslova, koji bi se mogao prevesti ovako: Burni visovi.

Emily bijaše kći engleskoga svećenika, velečasnoga Patrick Brontëa, toliko ništavog, toliko tvrdog, toliko punog zahtjeva i samoljublja, koliko samo možemo da zamislimo. Tek dvije su mu se stvari činile u životu važne: čistoća njegovoga grčkoga profila i sigurnost njegove probave. Sirota majka Emilijina kao da je živjela samo u obožavanju toga profila i poštivanju tih probava svojega muža. Napokon, čemu i spominjati njen život, kad je umrla i onako dvije godine iza Emilijina poroda? Pripomenimo radije, da se tu i opet jednom u sićušnom životu pokazalo, da je žena gotovo uvijek viša od muža, za kojega je morala poći; pripomenimo, da se dugo poslije smrti ove pokorne žene taštoga i tromoga svećenika našao svežnjić pisama, u kojima ona, koja je neprestano šutjela, vrlo zgodno prosudjivaše ravno-

dušnost, glupost i samoljublje svojega muža. Istina je, da ne trebaš biti čist od grijeha, pa da uzmogneš zapaziti pogrješke kod drugoga, dok je možda, da uzmogneš pronaći kakovu vrlinu, potrebno da i sam imaš barem njenu klicu. Takovi su bili Emilijini roditelji. Četiri njezine sestre i jedan njezin brat gledahu, kako ozbiljno prolaze jednolični časovi. Čitava je porodica živjela, a i sav je život Emilijin protekao u tmurnom, pustom, samotnom, jadnom i siromašnom seocu Haworth usred yorkshireskih pašnjaka.

Nikad ne bijaše zapuštenijeg, tužnijeg i jednoličnijeg djetinjstva i mladosti od Emilijine i njenih četiriju sestara. Nije bilo ni jednog od onih malih, sretnih i ponešto nenadanih doživljaja, koji, kad ih godinama povećamo i uljepšamo, predstavljaju u duši jedino neiscrpivo blago nasmijanih životnih uspomena. Od prvoga do posljednjega dana to isto rano ustajanje, kućne brige, zadaće, posao kraj stare tetke, ručak, šetnje rukom o ruku, i gotovo su uvijek tihe te ozbiljne djevojčice na pašnjaku pod cvijećem ili snijegom. Kod kuće potpuna ravnodušnost oca, kojega ne vide gotovo nikada, jer on ruča u svojoj sobi i ne silazi odanle, nego tek naveče, da u zajedničkoj župničkoj sobi na glas čita dosadne prepirke engleskoga parlamenta. Napolju tišina groblja oko kuće, velika pustoš bez drveća i brežuljci, koje od proljeća do zime brije ljuti sjevernjak.

Životni slučajevi — jer nema života, u kojemu ne bi slučajevi učinili ma kakovu silu — tri do četiri puta odvukoše Emiliju iz te pustinje, koju je ona zavoljela i stala razumijevati i gledati, kako se već dogadja onima, koji predugo ostaju na istome mjestu, kao kraj, gdje su nebo, zemlja i biljke jedino pravi i divni. No iza nekoliko sedmica odsuća ona omršavi, njezine se lijepe oči zamute i jedna ili druga od njezinih sestara mora je brzo vratiti u samotnu pastorovu kuću.

Vratila se u nju godine 1843., — a bilo joj je tada dvadesetipet godina, — da je više do smrti ne ostavi. Pred tim posljednjim povratkom nije bilo nikakova dogadjaja, nikakova posmjeha, nikakove nade ljubavi. Nema ni uspomene na kakovu od onih nesreća ili varka, radi kojih odviše slaba i prema životu popustljiva bića misle, da je pasivna vjernost prema onom, što se samo uništava, krjeposno djelo, da je nemar u suzama isprika za nemar i da se sve učinilo, što se imalo učiniti, ako se iz svojih bolova izvuklo sve žalosti i odricanja, što ih se tu moglo naći.

Na djevičanskim i glatkim stijenama duše bez ikakove prošlosti nije mogla stati nikakova uspomena ni odricanje. Ništa ni pred tom posljednjom stazom, ni iza nje, ništa, osim tih jadnih i pustih doživljaja bolničarke jednoga brata, kojemu je život slomljen lijenošću i jednom velikom, nesretnom strašću, brata, koji je gotovo lud i nepopravljiv alkoholičar i trošač opija. Kad je navršila dvadesetidevetu, jednog poslijepodneva u decembru, u okrečenom bijelom uredu malog župnog dvora, dok je u kutu kraj ognjišta češljala svoju dugu crnu kosu, padne češalj u vatru, a ona nije imala snage da ga digne, i smrt još tiša od njezina života uze je bez okrutnosti iz blijedih zagrljaja dviju sestara, koje joj sudba još bijaše ostavila.

CII.

»Na velikim koljenima sudbine ne vidim za te ni jednoga znaka ljubavi, ni jedne iskre slave, ni jednog nasmijanog sata!« kliče u jednom lijepom pokretu žalosti Miss Mary Robinson, pričajući nam taj život. I doista, gledamo li ga spolja, nema života, koji bi bio mračniji, bezbojniji, ništavniji, ledeniji od života Emily Brontë.

No s koje bi nam strane valjalo gledati na život, da otkrijemo njegovu istinu, da ga prosudimo, odobrimo i zavolimo? Svrnemo li na čas pogled s malenoga župnoga dvora, osamljenog u stepi, i obratimo li ga duši naše junakinje, vidjet ćemo sasvim drugu sliku. Rijetko će se naći takav život jedne duše u tijelu, koje nije imalo doživljaja, ali još se rjedje pomišlja, da bi jedna duša imala svoj ličan život neovisan o dogadjajima sedmice ili godine. U knjizi W u t h e r i n g H e i g h t s, koja nam slika strasti, težnje, ostvarenja, razmatranja i ideale ove duše, jednom riječi svu njezinu povjest, ima više energije, više strasti, više žara i više ljubavi, nego što bi nam trebalo, da pokrenemo i umirimo gotovo dvadesetak junačkih života, dvadesetak sretnih ili nesretnih sudbina.

Nikakav se dogadjaj ne zaustavlja na pragu njezinoga stana, ali nema ni jednog doživljaja, na koji je ona imala pravo, a da nije zauzeo mjesto u njenom srcu, neprispodobiv snagom, ljepotom, potpunošću i širinom. Kao da joj se ne dogadja ništa, a nije li ipak sve, što joj se dogodilo, ličnije i stvarnije, nego kod većine drugih bića, jer sve ono, što se stvara oko nje, sve, što ona opaža i čuje, sve se pretvara u misli, u osjećaje, u odanu ljubav, u divljenje i u obožavanje života?

Šta mari, padne li kakav dogadjaj na naš krov ili na krov našega susjeda? Voda, koju izbaci oblak, pripada onom, koji je skupi, a sreća, ljepota, spasonosan nemir ili mir u jednoj kretnji sudbine pripadaju onome, koji se naviknuo da razmišlja. Nikad ona nije posjedovala ljubavi, nikad nije slušala, gdje cestom ozvanjaju divni koraci ljubavnika, a ipak je, mada je umrla kao djevica u dvadesetidevetoj godini, poznala ljubav, govorila o ljubavi, prozrela njene najskrovitije tajne, dok se oni, koji su i najviše ljubili, pitaju gdjekada, kako da nazovu svoju strast, kad im ona pokaže riječi, zanose i tajne jedne ljubavi, pored koje sve dolazi slučajno i blijedo.

Gdje li je ona, ako nije u svom srcu, čula ove neprispodobive riječi ljubavnice, te ih svojoj hraniteljici govori u onome, kojega svi oko nje progone i mrze i kojega jedina ona obožava. »Moji veliki jadi na tom svijetu bili su njegovi jadi. Sve sam ih ja od početka promatrala i nanovo u sebi osjetila. Gdje god živim, on je jedini moja misao. Kad bi sve drugo propalo, a on jedini ostao, i ja bih dalje živjela; a kad bi sve drugo ostalo, a on bio uništen, svijet bi za me bio tek ogromna strana zemlja, kojoj ja više ne bih pripadala. Moja ljubav prema drugome, o kome ti govoriš, kao šumsko je lišće: vrijeme će je promijeniti, baš kao što i zima mijenja drveće; ali ljubav moja prema njemu nalikuje vječnim, podzemnim hridinama. One su izvor malo vidljivih zadovoljstva, ali su potrebne. — On, to sam ja sama. On je vazda, vazda u mojoj misli, ne kao užitak, tim više, što ni ja nijesam uvijek sebi užitak. Ja ga ne ljubim zato, jer mi se čini

lijep, nego zato, jer je više ja od mene same, i ma od kakove tvari bile sazdane naše duše, njegova i moja duša su jedna ista duša...«

Izvanjskim stvarnostima ljubavi bavi se ona nevinošću, koja može da nas nasmije; no gdje li je ona naučila te unutrašnje stvarnosti, koje se tiču svega, što je u strasti najdublje, najnelogičnije, najneočekivanije, najnevjerovatnije, a ipak vječno istinito? Čini se, da bi čovjek kroz trideset godina morao da živi u najvrućem od najvrućih lanaca cjelova, pa da uzmogne znati ono, što je ona znala, i da se sa tolikom sigurnošću, sa toliko nepromašivom tačnošću odvaži pokazati nam ono dvoje po sudbini dragih u knjizi Wuthering Heights: najoprečnije pokrete slasti, koja bi htjela da prouzroči bol, i okrutnosti, koja bi htjela da ih učini sretnima, blaženstvo, koje traži smrt, i očajanje, koje se hvata života, odbijanje, što čezne, i čežnju, pjanu od odbijanja, ljubav, punu mržnje, i mržnju, koja se svija pod bremenom ljubavi...

CIII.

A ipak znamo, jer ništa nije skriveno u tom jadnom životu, da ona ne ljubi nikoga, a ni nje nitko. Zar je dakle istina, da je posljednja riječ nekoga života ona, što je sudbina došapne najtajnijem skrovištu našega srca? Dakle je zar istina, da ima jedan unutrašnji život, toliko stvaran, zbiljski i tačan, kao i izvanjski? Zar je dakle istina, da možemo živjeti na jednome mjestu, da možemo voljeti, da možemo mrziti, a da i nema nikoga, da ga odbijamo ili čekamo? Dakle je istina, da duša svemu dostaje i da je u nekoj izvjesnoj visini uvijek ona, koja odlučuje? Dakle je istina, da su prilike žalosne ili neplodne samo za one, kojima svijest još spava?

Sve, što mi po putovima tražimo, ljubav, sreća, ljepota i doživljaji, ne uriče li sve to sastanak u srcu Emilijinu? Ni jedan joj dan ne donese jedno od onih veselja, ganuća ili osmjeha, koje bi oči mogle vidjeti, ruke taknuti, a ipak je njena sudbina savršena, ništa u njoj ne spava, u njenom srcu ima uvijek jasnoće, tihoga veselja, povjerenja, radoznalosti, živahnosti i nade.

Bila je sretna, ne može o tom biti sumnje. Otvarajući nam svoju dušu, ona može da nam pokaže jednako neprolaznu berbu, kao i najbolji ljudi, koji upoznaše najrazličitiju, najdublju, najživlju i najsavršeniju sreću. Ako i nije imala ništa od onoga, što u ljubavi, u boli, u tjeskobi, u strasti i u veselju prolazi, ipak je imala sve ono, što od tih ljudskih ganuća ostaje, kad ih više nema. A tko ima zaista nešto: da li slijepac, koji posjeduje bajnu palaču, ili onaj, koji je samo jednom ušao u tu palaču, ali je ušao otvorenih očiju?

»Živjeti ili ne živjeti.« Ne dajmo se zavesti od tih riječi. Sasvim je moguće živjeti, a da i ne mislimo, ali je nemoguće misliti, a da ne živimo. Sretna ili nesretna bit nekog dogadjaja nalazi se u misli, koju iz njega izlučimo: za jake u misli, koju izluče sami, za slabe u misli, koju su drugi izlučili. Može se dogoditi, da vas na putu do groba sretne tisuću fizičkih

dogadjaja, a da ipak ni jedan od njih ne nadje snage, potrebne da se pretvori u moralan dogadjaj. Jedino tada može čovjek da kaže: »Možda nijesam ni živio.«

CIV.

Smijemo li dakle da ustvrdimo, da unutrašnju sreću naše junakinje, kaogod i sreću svakoga bića, predstavlja tačno njen moral i njeno shvatanje svijeta? To je ono svijetlo mjesto, koje bi uvijek trebalo da se ocijeni tek na koncu života, u cijeloj šumi dogadjaja, kako bi se uzmoglo prosuditi prostranstvo neke sreće. I tko bi još mogao da lije maljušne suze zbog prevare, nemira i svagdašnjih žalosti, jedino bolne suze, jer namjesto da osvježuju, one ogorčuju poglede, koji bi još mogli bluditi po visovima poimanja i umirenja, do kojih se uzdigla duša Emily Brontë?

Razumijmo dakle, da ona ne plače poput većine žena, koje kroz cio svoj život blude od sitnih do sitnih slomljenih radosti. Slomljena nas radost pritisne samo onda, kad smo joj se predali nerazumno, poput drvodjelca, koji svoje teško posiječeno drvo nikada ne bi odložio. Ali posiječeno drvo nije zato stvoreno, da ga na ramenima na šetnju nosimo, nego je stvoreno zato, da izgori sjajnim plamenom. Gledajući plamen, što plamsa u Emilijinoj duši, ne ćemo dugo, baš kao ni ona što to ne čini, razmišljati o tom žalosnom, posiječenom drvetu. Nema nesreće bez obzorja, nema žalosti bez lijeka za onoga, koji se — trpeći i žaleći poput drugih — navikne, da u svakoj žalosti i nesreći slijedi veliku gestu prirode, koja je jedina prava. »Mudar nikada ne može reći, da trpi potpuno, jer on vlada svojim životom, napisala je neka divna žena, koja je i sama trpjela; on sudi svoj život iz ptičje perspektive, pa ako danas trpi, znači, da se u mislima okrenuo k nedovršenom dijelu svoje duše.«

Nuz ljubav, dobrotu i čestitost obradjuje Emilija pred našim očima i zloću, mržnju, osvetu i najžilaviju i najproračunaniju zlobu i nema čak potrebe da prašta, jer praštati znači samo napola razumjeti. Ona gleda, dopušta i ljubi. Dopušta i ljubi dobro kao i zlo, jer zlo je najzad samo dobro, koje se vara. Ona nas uči — ne u proizvoljnim formulama moraliste, nego na način, kojim nas ljudi i godine uče istinama, koje smo kadri prihvatiti — ona nas uči konačnoj nemoći zloće pred životom i umirenju svega u prirodi i smrti, »koja je samo pobjeda života nad jednim od njegovih osobitih oblika«. Pokazuje nam beskorisnost i najvještije, najsnažnije i najgenijalnije laži pred najslabijom i najneznatnijom istinom, i nedostatak mržnje, koja, i ne znajući to, sije u budućnost, koju je upravo htjela da opustoši, sreću i ljubav. Možda prva, da bi nas naučila obzirnosti, govori nam ona o velikom zakonu baštinjenja, pa kad na koncu svojega djela polazi na seosko groblje, da pohodi vječno boravište svojih junaka, trava je jednako zelena na grobu krvnika kao i na grobu mučenika i ona se čudi, da netko može i da pomisli, da kakav ružan san može da pomuti počinak onih, koji eto spavaju u krilu ravnodušne i miroljubive zemlje.

CV.

Znam ja dobro, da se tu radi o biću genijalnom, ali takova nam bića s malko više jasnoće pokazuju ono, što se može naći i što se nalazi u svima bićima, osim ako su ne genijalna, nego čudnovata i luda. Što dalje idemo, to bolje opažamo, da nije genijalnost u neobičnom i da je prava superiornost sačinjena od elemenata, koji se dnevno pružaju svima ljudima. Uostalom, ne radi se tu o pitanjima literarnim. Emiliju ne tješi njezina literatura, nego njezin unutrašnji život, a često ima i vrlo sjajne literature bez ikakvoga moralnog djelovanja. Emilija bi ćutala, ne bi se nigda ni laćala pera, ali bi u njoj bila ista snaga, ista životna sila, isto obilje ljubavi, isti unutrašnji posmjeh bića, koje kao da zna, kamo ide, ista proširena sigurnost duše, koja se znala smiriti na visovima s velikim neizvjesnostima i jadima toga svijeta. Mi je tad ne bismo poznali, i to bi bilo sve.

Taj nas skroman život uči više nego jednome. Ne valja ga dati kao primjer onima, koji od svega rado odustaju; oni bi u njemu mogli da se prevare. Emilija je umrla kao djevojka u dvadesetidevetoj godini, a nije pravo umrijeti djevojkom. Zar nije prva dužnost svakoga bića, da pruži svojoj sudbini sve, što se ljudskoj sudbini može pružiti? Više vrijedi jedno nepotpuno djelo od jednog nepotpunog života. Dobro je, da napuštamo isprazna i beskorisna zadovoljstva, ali nije mudro, da se gotovo hotimično uklanjamo od glavnih uvjeta prave sreće. Nesretnoj duši nije zabranjeno, da se hrani plemenitom boli. Imati pogled nešto proširen žalošću vlastita življenja znači već okušati u sjeni krila, koja će nam jednoga dana pomoći, da uzletimo nad svu tu žalost.

Možda Emilijinom životu manjka neko nastojanje. Ona je u svojoj duši imala sve odvažnosti, sve strasti i sve neovisnosti, ali u svojem je životu imala sve plahosti, sve tišine, sve nedjelatnosti, sve tjesnogrudnosti, sva suzdržavanja i sve predrasude, koje je u svojim mislima prezirala. To je prečesto povjest odviše misaonih duša. Vrlo je teško prosuditi jedan život kao takav, a osobito kod Emily Brontë imalo bi se štošta reći o požrtvovnosti, kojom je najljepše godine svoje mladosti žrtvovala nevrijednom, ali nesretnom bratu. Ovdje možemo samo općenito da govorimo o tom, kako je malone kod svih bića dugačak i uzak put, što od njihove duše vodi do njihova života! Naše su misli o odvažnosti, pravednosti, čestitosti i ljubavi kaogod i hrastov žir u šumi: tisućama i desetinama tisuća izgubi se i sagnjije u mahovini, dok ne nikne jedno stablo. »Imala je, — kaže (govoreći o jednoj drugoj) žena, čije sam već riječi prije spominjao, — imala je lijepu dušu, lijepu obrazovanost, osjećajno srce, ali sve je to ušlo u život kroz odviše tijesan značaj. Opažam uvijek istu pogrješku jasnoće, a osobito isto nedostajanje vraćanja u sebe. Kad nam neko biće želi da prikaže svoj život, ono uvijek počima da nam pripovijeda o tom, kako gleda, kako pojima, kako osjeća; poslije toga vidimo plemenštinu duše; i što više ulazimo s njime u njegov život, nabraja nam svoje čine, svoje bolove, svoje radosti, a u svemu tome nema ni traga od duše, koju smo maločas prozreli kroz njegove nazore i misli. Čim dodje do djelovanja, upletu se nagoni, usprotivi se značaj, a duša nam, to će reći viši dio bića, dodje uništena kao neka kraljevna, koja voli da živi i u crnoj nevolji, nego da joj ruke otvrdnu u prostim poslovima.«

CVI.

Vajmeh, ništa nije učinjeno, doklegod nijesmo naučili da otvrdnemo svoje ruke, doklegod nijesmo naučili da zlato i srebro svojih misli pretvorimo u ključ, koji više ne otvara samo bjelokosna vrata naših snova, nego i vrata naše kuće; ili u čašu, koja ne drži samo divnu vodu naših snova, nego ne pušta pobjeći ni pravu vodu, što pada na naš krov; ili u težulju, koja se ne zadovoljava samo time, da nam otprilike odvagne ono, što ćemo činiti u budućnosti, nego nam točno pokazuje i težinu onoga, što smo danas učinili. I najviši je ideal samo privremen, doklegod sasvim ne pronikne sva naša uda, tako reći do vršaka naših prsta. Ima bića, kod kojih povratak u se koristi samo njihovoj inteligenciji. No ima i drugih, kod kojih taj povratak dodaje uvijek nešto i njihovu značaju. Neki vide jasno samo onda, kad se ne radi o njima samima, kad se ne pita za djelo; a oči drugih zasinu tek onda, kad treba ući u stvarnost, kad se radi o djelu. Moglo bi se reći, da ima neka intelektualna svijest, koja vječno sjedi ili leži na nepomičnom prijestolju, općeći sa voljom samo preko nevjernih i lijenih poslanika; i opet druga, moralna svijest, uvijek na nogama, uvijek spremna da stupa. Istina je, da ova možda ovisi od prve i da i nije možda nego prva, koja se izmorila od duga počivanja i naučila za vrijeme toga počivanja sve, čemu je mogla da se nauči, pa se odlučila, da naposljetku ustane, sidje niza stube pasivnosti i podje u život. Sve će biti dobro, ako samo ne okasni do dana, kad je noge ne će više htjeti da nose.

Tko će nam reći, nije li gdjekad bolje raditi i protiv svojih misli, nego se uopće nikad ne odvažiti na djelo po svojim mislima? Aktivna je pogrješka rijetko kada nepopravljiva, jer prilike i ljudi nastoje, da je brzo isprave; ali šta mogu oni protiv pasivne pogrješke, koja izbjegava svaki saobraćaj s realnošću? Stanimo ovdje: sve to ne znači, da treba da promijenimo našu intelektualnu svijest i da se bojimo, da ćemo je previše ishraniti u iščekivanju naše moralne svijesti. Ne bojmo se, da nam je ideal tako divan, da ga ne bismo mogli primijeniti u životu. Potrebna je čitava rijeka dobre volje, da se pokrene i najmanji čin pravednosti ili ljubavi. Potrebno je, da nam misli budu deset puta više od našeg načina života, pa da ovaj bude tek pošten. Treba silno željeti dobro, da se samo donekle uzmogne izbjeći zlu. Nijedna sila na tom svijetu nije izložena jačem preokretu od misli, koja ima da sidje u svagdašnji život; zato valja da budemo junačni u svojim mislima, kako bismo bili što pristupniji i nepogibeljniji u svojim djelima.

CVII.

Deder pridjimo sad posljednjiput k mističnim sudbinama! One nas uče, da ni u krilu samih velikih fizičkih nesreća nema ništa nepopravljiva, pa tužiti se na svoju sudbinu znači malone uvijek tužiti se na sirotinju svoje duše.

U povjesti se rimskoj pripovijeda, kako se neki galski senator, Julije Sabinac, urotio protiv cara Vespazijana i bio svladan. Lako bi mu bilo

pobjeći Germanima, ali kako nije mogao da sa sobom povede svoju mladu ženu Eponinu, nije imao srca da je ostavi. Čini se, da mi u danima tjeskobe i nesreće uvidjamo naposljetku jedinu i pravu vrijednost života; on se dakle nije odrekao života. Imao je ljetnikovac, pod kojim se prostirahu ogromni hodnici, za koje je znao samo on i dva oslobodjena roba. Dade zapaliti taj ljetnikovac i pronese se glas, da se on otrovao, a tijelo njegovo da je izgorjelo u plamenu. I sama Eponina bijaše time prevarena, pripovijeda Plutarh, čijim se riječima služimo onako, kako ih je upotpunio povjesničar Antonijâ, grof Champagny; te kad joj slobodnjak Martialis dojavi samoubijstvo njenoga muža, ostala je tri dana i tri noći ležati na zemlji i odbijala svaku hranu. Sabinac, doznavši za tu bol, smiluje se i javi Eponini, da je živ. Ona je mudro i dalje žalila za svojim mužem i danju pred svijetom plakala, a noću ga posjećivala u njegovu skrovištu. Sedam je mjeseci svake noći silazila u podzemlje, da posjeti muža. Kušala je dapače da ga odanle izvuče, odrezala mu bradu i kosu, ovila mu glavu vrpcama, preodjenula ga i dala medju haljinama odnijeti u rodjeni svoj grad. Ali doskora joj se taj život pričini preopasnim, pa ga prenese natrag u podzemlje, i čas je tako živjela na selu i provodila s njime noći, a čas se opet vraćala u grad i pokazivala pred drugim ženama, svojim prijateljicama. Tada zatrudnje i hvala nekoj masti, kojom se mazala, nikad nije nijedna žena u zajedničkim kupeljima primijetila njezinu trudnoću. Kad joj dodje čas poroda, sidje u podzemlje i sama, poput lavice u spilji, bez ikakove primalje, dade na svijet dvojke. Hranila ih je svojim mlijekom i gledala, kako rastu; devet punih godina uzdržavala je svojega muža u tom skrovištu i u tim tminama. Sabinca su najzad ipak otkrili i doveli u Rim. Zaslužio je doista blagost Vespazijanovu; Eponina pokaže caru svoja dva sina, koje je pod zemljom bila odgojila: »Ja sam ih dala na svijet, reče, i odgojila ih, da nas bude više, koji ćemo te moliti za milost.« Prisutni su plakali, no cesar ipak osta neumoljiv, i odvažna Galka mogaše tek da zatraži, da smije umrijeti zajedno sa svojim mužem. »Ja sam s njime, reče ona, živjela u tmini sretnije, no što si ti, o cesare! ikada živio pod suncem i sred svega sjaja tvojega carstva.«

CVIII.

Koje bi se srce kolebalo, koje li bi oklijevalo da zavoli osvijetljene tmine jedne takove ljubavi? Naravno, prošla je više nego jedna strašna i jadna ura u njihovoj spilji, ali i od samih onih, koji cijene samo najniža zadovoljstva u životu, tko ne bi volio da ljubi takovim žarom na dnu neke vrsti groba, nego da uvijek tek hladno ljubi na sunčanoj toplini i svijetlosti? Divan usklik Eponine usklik je svih onih, koji su upoznali ljubav, i onih, kojima je duša znala da nadje u životu interesa, radoznalosti, nade i dužnosti. Plamen, koji je njih usred tmina oživljavao, isti je onaj, što oživljava mudroga usred njegovih jednoličnih časova. Ljubav je nesvijesno sunce naše duše, ali najčišće, najtoplije i najustrajnije zrake toga sunca silno su nalik na one, što ih duša, zanesena pravednošću, veličinom, ljepotom i istinom,

nastoji u sebi da umnoži. Zar se sreća, koja se slučajno nalazila u srcu Eponininom, ne bi mogla da uvuče i u svako drugo srce dobre volje? Sve, što je bilo najutješljivije u njezinoj ljubavi, preobraćanje žalosti u posmjehe, užici, kojih se ona odricala radi vječite sreće srca, zanimanje za najbljedje danje svijetlo, kad osvjetljivaše stvar, kojoj se ona divila, uronjivanje u svijetlo i radost, koju je mogla po volji da proširi, jer joj je dostajalo, da joj se samo nanovo divi: zar se sve to i tisuću tako slatkih i korisnih sila ne bi moglo naći i u žarkom životu našega srca, naše duše i naše misli? Ne bijaše li ljubav Eponinina tek neka vrst nehotimičnog, nenadanog i nezasluženog obasjavanja toga života? Ljubav ne misli uvijek; često joj ne treba nikakve razmišljanje, nikakvo vraćanje u sebe, da uzmogne uživati u svemu, što je u misli najbolje; dočim ono, što je najbolje u ljubavi, ne nalikuje nimalo na ono, što je najbolje u mislima. Pošto je ljubila, Eponina je vidjela samo svijetlo lice svojih patnja; a ne znači li razmišljati, razmatrati, gledati dalje od svoje muke i raditi veselije, no što bi se to smjelo prema jasnoj zapovijedi sudbine, ne znači li to hotimično i sigurno raditi ono, što ljubav u svojemu neznanju radi po sretnom slučaju? Svaka patnja Eponinina upalila je zublju u podzemnoj jami, a ne zapaljuje li zar isto tako zublju velike utjehe svaka bol, koja vraća sebi samoj dušu, naviklu na povučenost? Pa kad smo već s našom plemenitom Eponinom u vrijeme progona, ne bi li se moglo reći, da je takova bol nalik na poganskoga krvnika, kojega je taknulo obožavanje ili ljupkost njegove žrtve, pa on usred muka, koje nad njom obavlja, nenadano klekne pred noge njezine, nježno je hrabri i najzad je jednim cjelovom zapita za put u njezino nebo?

CIX.

Na koje mi god mjesto pošli, rijeka života teče obilno pod nebeskim svodovima. Ona prolazi kroz zidove tamnice, ako je i ne obasjava sunce, baš kao što protječe i ispod kakove slavne i sretne palače. Za nas nema vrijednosti širina, dubljina i snaga rijeke, koja pripada svima i teče neprestano, nego čistoća i veličina čaše, koju u nju zaronimo. Sve, što iz života možemo iscrpsti, uzima nužno oblik čaše, koja je bila slivena u našim osjećajima i našim mislima, jednom riječi u krilu naše skrovite sudbine, kaogod što je čaša nekoga vajara bila nekada slivena u krilu jedne božice. Uvijek imamo onakvu čašu, kakovu smo sačinili, i to gotovo uvijek onu, koju smo navikli da zaželimo. Mi ne možemo da se tužimo na sudbinu, nego samo na nešto, a to je, da nam nije bila udijeljena misao ili želja za jednom takvom prostranijom i savršenijom čašom. Doista, razlika je samo u želji, a ta nam razlika postaje osjetljiva tek u onom času, kad je počima nestajati. Naučiti se, da bi naša želja mogla da bude ljepša, ne znači li to, da je već doista i ljepša? Ne znači li zar, da novo nastojanje diže grudi naše sudbine i ujedno razvija bokove idealne i gipke čaše, čija kovina otvrdne konačno tek u hladnom i neumolnom času smrti?

Ne treba da se tuži onaj, koji iščekuje što žarči i što plemenitiji osjećaj. Ne treba da se tuži onaj, koji čeka želju za malo većom srećom, malo većom ljepotom, malo većom pravednošću. S njima je upravo onako,

kao što se kaže, da je sa blaženstvom izabranih. Svaki je od njih odjeven u radost i ima odijelo, koje njegovu stasu pristaje. Ne može on da želi veće blaženstvo od onoga, koje posjeduje, jer samom željom, kojom ga zaželi, već će ga i posjedovati. Ako plemenito zavidim sreći onih, koji upravo na najsvijetlijem mjestu velike rijeke zaronjuju sjajniju i težu posudu od moje, ja i ne znajući imam udjela na svemu onom, što oni tamo crpe, i moje se usne na rubu čaše dotiču njihovih.

CX.

»Koga vi možete ljubiti?« pitalo se prije ovih digresija ženu, koje se možda još spominjete. Jednako bi se moglo pitati i Emily Brontë i mnogo drugih, a ima na tom svijetu mnogo duša dobre volje, koje trate najljepše ljubavne godine, pitajući se ovako, a sve zarad budućnosti svojih osjećaja.

U carstvu sudbine, uostalom, kupi se oko slike ljubavi najveći dio žalosti, kajanja, lijenih iščekivanja, isprazna straha i nerazumljivih nada. Na dnu svega toga ima mnogo taštine, lažne poezije i uopće mnogo laži. Uopće se medju dušama, koje i malo nastoje da se razumiju, nadje najviše nerazumljenih duša. Općenito je onaj ideal najslabiji, najuži i najsamovoljniji, koji se najobilnije hrani plašljivošću, prevarama, zahtjevima i sitnim preziranjem. Mi se naročito bojimo, da se ne unište i ne prezru one vrline, misli, osebine i moralne ljepote, koje tek u mašti posjedujemo. Sa zaslugama te vrsti tako je, kao i sa materijalnim dobrima: nada se najtvrdoglavije hvata onih, za koje nam nikad ne će dostajati snage, da ih steknemo. Tako se lopov, koji hoće da se popravi, zbilja čudi, kad iskrenosti, koja se na čas u njegovu srcu probudila, ne dajemo neposrednu i osobitu važnost. Ali kad smo doista čisti, nekoristoljubivi, iskreni i kad su se naše već navikle misli uzdigle nad taštinu ili nagonski egoizam, mi se jako malo brinemo za ono, što nam okolina priznaje, da li nas razumije ili nam se divi. Epiktet, Marko Aurelij i Antonij Pijo nijesu se nikada tužili, da ih ne razumiju. Nijesu oni mislili, da u njima ima nešto nečuvena i nerazumljiva. Naprotiv, mišljahu, da se njihova najbolja vrlina nalazi baš u onom, što bi svatko bez naprezanja mogao da shvati. Nije sasvim bez razloga, kad se nešto ne spoznaje, jer gotovo uvijek ima neki viši razlog sveopćoj pasivnosti osjećaja; ono, što se ne poznaje, bolesne su vrline, kojima mi pridajemo odviše važnosti, a svaka je vrlina bolesna, kad joj pridajemo veliku važnost i tražimo za nju neko štovanje i pažnju. Bolesna je vrlina često jadnija i od vrlo znatne pogrješke; u svakom se slučaju već unaprijed udaljuje od istine, izvan koje se ne valja ničemu nadati. Što bolji postaje naš ideal, to više on dopušta stvarnosti; što većom postaje naša duša, to se manje boji, da će drugu dušu sresti kraj sebe; jer duša, koja raste, jest duša, koja se približava istini, a u blizini istine sve imade udjela na veličini same istine.

Dante, stigavši do treće sfere nebeskih svijetlâ, gotovo jednoličnih u njihovu sjaju, a ne videći ništa, da bi se oko njega micalo, zapita se iznenada, da li da stane ili da se dalje uspne do božjega sjedišta. Tada spazi Beatricu i kako mu se ona učinila ljepšom, uvidje, da se približio svojoj svrsi. Tako i mi, za koliko povećamo radoznalost, ljubav, štovanje i divljenje za sve, što nas prati u životu, za toliko možemo da brojimo naše korake na putu ka istini.

CXI.

Redovno biva, da čovjek izadje iz kuće u potragu za radošću, ljepotom, istinom i ljubavlju, a potpuno se zadovoljan vraća samo onda, kad može svojoj djeci da kaže, da nije sreo ništa. Mnogo je taštine u tome, da se nazivamo nezadovoljnima; najveći se dio ljudi tuži na život i ljubav zato, jer misle, da im život i ljubav duguju nešto više, no što im oni sami mogu da dadu. Istina je, da je za ljubav, kao i za sve ostalo, potreban neki što viši ideal, no svaki ideal, koji ne odgovara snažnoj unutrašnjoj realnosti, samo je lijena, neplodna i puzava laž. Dva ili tri takva neizvediva ideala dostaju, pa da onemoguće jedan život. Pogrješno je misliti, da se visina duše mjeri po visini njenih težnja i sanja. Slabići redovno imaju mnogo ljepše i brojnije sanje od jakih, jer sva im energija i djelatnost izvjetri u sanjama. Ali kad se radi o procjenjivanju naše moralne visine, visina jedne obične sanje ulazi samo onda u račun, ako je ta sanja produljena sjena predjašnjeg života i vrlo čvrste, vrlo prokušane i vrlo ljudske volje. Prosto nam je zasaditi je na čas usred suncem natopljene ravnice tih izvanjskih stvarnosti, kao što se zasadjuje kolac kraj zvonika, koji želimo izmjeriti po njegovoj sjeni, eda bi se uzmogao odrediti snošaj izmedju časovite sjene i vječnoga tornja.

CXII.

Izgleda prirodno, kad jedno plemenito srce očekuje veliku ljubav, ali je još prirodnije, da čekajući ljubi i dok ljubi, ne misli na to, da čeka. U ljubavi je, kao i u životu, čekanje gotovo sasvim bez koristi; ljubeći učimo se ljubiti, a takozvanim razočaranjima u malim ljubavima najjednostavnije ćemo i najsigurnije hraniti neugasiv plamen one velike ljubavi, koja će možda doći, da osvijetli ostatak našega života.

Često smo prema razočaranjima nepravedni. Mi im dajemo mrko, blijedo i neodvažno lice, a ona su naprotiv prvi posmjesi istine. Vi ste čovjek dobre volje, težite da budete pravedan, koristan, mudar i sretan, ali ako vas jedno razočaranje ražalosti, ne znači li to, da vam je žao laži, u kojoj ste bili? Zar volite da živite u svijetu zabluda i snova, negoli u svijetu realnom? Najbolje se ure dobrih volja prečesto gube u borbi jednog lijepog sna protiv neizbježnog zakona, čiju ljepotu zamjećuju one tek onda, kad im je lijepi san iscrpio snagu. Ako vas je na primjer ljubav prevarila, mislite li zar, da bi bilo dobro, da ste tijekom vašega života mislili, da je ljubav ono, čega nema i ne može biti? Mislite li zar, da iluzija takove vrsti ne vrijedja vaše najvažnije čine i ne zastire dugo jedan dio

istine, koju biste htjeli da dokučite? Kad se nadate, da ćete izvršiti velike stvari, pa kad ih razočaranje u vama svrsta medju stvari drugoga reda, zar je pravo, da se do kraja svoga života tužite, što vam je bila poslana istina? Ne traži li, uostalom, iluzija, ako je iskrena, baš samu istinu? Naučimo se da od razočaranja učinimo četu skrovitih i vjernih prijatelja i nepodmitljivih savjetnika. Ako nas jedno od njih, okrutnije od drugih, obori, ne valja, da jecajući govorimo: život nije tako lijep kao naši snovi, već recimo: našim je snovima nešto manjkalo, kad ih život nije odobrio. Sva toliko cijenjena snaga jakih duša sačinjena je u stvari od samih razočaranja, koja su one umjele pripravno da dočekaju. Svaka prevara, svaka prezrena ljubav i svaka uništena nada dodaje nešto težine utezima vaše istine, te što više iluzija oko vas padne, to vam se plemenitije i sigurnije ukazuje velika realnost, kaogod što i sunce jasnije zamjećujemo medju golim granama zimske šume.

CXIII.

Kad tražite jednu veliku ljubav, zar mislite, da će vam uspjeti naći dušu tako lijepu, kao što su vaše sanje, ako vaše sanje same podju u potragu za njom? Zar je pravo davati samo čežnje, želje i sanje bez oblika, a za uzdarje tražiti odredjene riječi i odlučna djela? A ipak mi to gotovo svi činimo. I kad bi nas napokon kakav slučaj, i odviše sretan, a da ne bude nenadan, sastao sa bićem, koje bi potpuno ostvarilo naš ideal, bismo li mi imali pravo i misliti, e će naše trome i pometene čežnje ostati dugo u slozi sa djelatnom i tačno odredjenom stvarnošću?

Nešto nade, da ćemo naš ideal i izvan sebe naći, imat ćemo samo onda, ako ga što više u sebi upotpunimo. Zar mislite, da ćete prepoznati i pridržati dušu čestitu, duboku, ljubeću, vjernu i neiscrpivu, dušu prostranu, živu, iskrenu, neovisnu, odvažnu, milostivu i plemenitu, ako jednako dobro ne znate, šta je to čestitost, ljubav, vjernost, misao, život, iskrenost, neovisnost, odvažnost, milostivost i plemenitost? A kako ćete sve to znati, ako nijeste ljubili te stvari i dugo živjeli medju njima, kao što ih je ona ljubila i medju njima živjela?

Ništa nije punije zahtjeva, nespretnije i sljepije od dobrote, ljepote i moralnoga savršenstva u stanju želje. Ako želite da nadjete idealnu dušu, počnite da sami nalikujete idealu, koji tražite. Nema drugog načina, da ga dostignete. Čim se zbiljski približite tome idealu, vidjet ćete, da je i pravedno i sretno, što je on gotov uvijek različit od onoga, što su vaše nejasne nade iščekivale. Što će se vaš ideal u saobraćaju sa životom više ostvariti, to će se on više proširiti, prilagoditi, popustiti i poboljšati. Vi ćete onda u onome, što ljubite, bez muke otkrivati ono, što je doista lijepo, što je trajno dobro, što je vječno istinito u vama, jer ništa vas ne će osim dobra, koje je u vašem srcu, upozoriti na dobro, koje je oko vas. I onda ćete napokon pridavati manje važnosti nesavršenostima, koje više ne će vrijedjati vašu taštinu, egoizam ili neznanje, to jest nesavršenostima, koje više ne će biti jednake vašima; jer upravo zlo, koje je u nama, s manje ustrpljivosti podnosi zlo, koje se nalazi u drugima.

CXIV.

Imajmo povjerenja u ljubav, kaogod što ga imamo u život, jer mi smo stvoreni da imamo povjerenja, dok je najturobnija u svim stvarima ona misao, koja nam udiše nepovjerenje u realnost. Vidio sam više od jednoga života, koji je slomila ljubav; ali da to nije učinila ljubav, vjerovatno je, da bi taj život slomilo prijateljstvo, apatija, neizvjesnost, neodlučnost, ravnodušnost i nedjelatnost. Ljubav lomi u srcu samo ono, što je lomno, a razbije li sve, znači, da je sve bilo lomno. Nema nikoga, tko ne bi mislio, da se život njegov više nego jednom slomio, ali oni, čiji se život zaista slomio, duguju često svoju nesreću ne znam kojoj taštini rušenja.

Izvjesno je, da i u ljubavi, kao i u ostaloj našoj sudbini, ima mnogo sretnih i nesretnih slučajeva. Moguće je, da se netko, kojemu su srce i duh puni svih energija, svih nježnosti, svih dobrih ljudskih namjera, namjeri već kod svojeg prvog stupanja u život, a da je i ne traži, na dušu, koja će mu u opojnosi trajne sreće ostvariti sve želje ljubavi, najviše kao i najniže, najprostranije kao i najdelikatnije, najvječnije kao i najprolaznije, najmoćnije kao i najsladje. Može se desiti, da smjesta naidje na srce, kojemu će moći da dade i koje će bez prestanka primati sve, što ima u njemu najbolje. Može se dogoditi, da na prvi mah dostigne dušu, možda jedinu, uvijek punu želja, koja će do groba znati tisuću puta više primati od onoga, što joj se daje, i koja će vazda tisuću puta više vraćati od onoga, što je primila. Jer ljubav, koja prkosi godinama, sačinjena je od tih delikatno nejednakih izmjena: ono, što tu dajemo, na koncu sami posjedujemo, a ono, što primamo, ne posjedujemo više jedini.

CXV.

Ima gdjekada savršeno sretnih sudbina, no ako i ima svaki čovjek više ili manje prava da se nada takovoj sudbini, imao bi ipak krivo, kad bi svoj čitav život zatvorio u tu nadu. On može jedino da se sprema, da bude jednoga dana dostojan takove ljubavi, i što će se on više na to spremati, to će ustrpljivije i čekati. Jednako je moglo biti moguće, da je biće, o kojemu smo upravo govorili, polazilo i vraćalo se od svoje mladosti do svoje starosti uzduž zida, iza kojega ga u odviše dubokoj tišini čekaše njegova sreća. Ali iz toga, što se njegova sreća nalazila na drugoj strani zida, slijedi li zar, da je na ovoj strani bilo samo nesreće i zdvajanja? Nije li sreća bila već u tom, što je imalo pravo da prolazi ovako tik uza sreću? Zar nije bolje, da izmedju sebe i velike ljubavi, kojoj se nadamo, osjećamo samo neku vrst tako reći prozirna, a možda i krhka slučaja, negoli da od nje budemo zauvijek odijeljeni svime onim, što je u nama nečovječno, beskorisno i nedostojno? Onaj je sretan, koji može da ubere i ponese cvijet, ali ne valja žaliti onoga, koji do večeri šeta u miomirisu nevidljiva cvijeta. Zar je život promašen, zar je izgubio i svaku vrijednost i svu korist, jer nije tako sretan, kao što bi mogao biti? Ono, što bi bilo najbolje u ljubavi, za kojom žalite, ne biste li joj zar vi upravo sami dali,

pa ako duša, kako smo gore spomenuli, posjeduje naposljetku samo ono, što može da dade, ne znači li to već donekle i posjedovati, negoli neprestano vrebati priliku, da dajete? Doista, na toj zemlji nema, mislim, poželjnije sreće od divne i duge ljubavi, ali ako i ne nadjete tu ljubav, ne će ono, što ste učinili, da je budete dostojni, biti izgubljeno za mir vašega srca i za najodvažniju i najčišću tišinu preostalog vam života.

CXVI.

I onda, ljubiti se može uvijek. Ljubite predivno barem s vaše strane, i imat ćete gotovo sve radosti jedne divne ljubavi. Sreća dvoje najsrodnijih ljubavnika nije ni u najsavršenijoj ljubavi sasma ista: sigurno i tu bolji ljubi bolje, a onaj je, koji ljubi bolje, i sretniji. Valja da se učinite dostojnim ljubavi ne toliko zaradi sreće drugoga, koliko radi vaše vlastite sreće. Nemojte misliti, da će u nesretnim časovima jedne nejednake ljubavi više trpjeti pravedniji, mudriji, plemenitiji i velikodušniji. Bolji nije gotovo nikada žrtva, koju valja žaliti. Čovjek je potpuna žrtva samo onda, kad je žrtva vlastitih svojih pogrješaka, vlastitih svojih ludosti, vlastitih svojih nepravda. Ma kako vi bili nesavršeni, vi ćete dostajati ljubavi divnoga bića, ali to divno biće ne će dostajati vašoj ljubavi, ako još nijeste savršeni. Poželjno bi bilo, da vam sreća jednoga dana dovede u stan ženu snabdjevenu svima darovima obrazovanja i srca, kojima ste imali prilike da se divite u povjesti velikih junakinja slave, sreće i ljubavi; ali od svega toga vi ne ćete znati ništa, ako se nijeste naučili, da poznate i ljubite te darove u životu realnom; a zar je realan život u stvari išta drugo, nego naš vlastiti život? Vaša će se čestitost otkrivati u čestitosti vaše ljubavnice, vaša istina u njezinoj, a jakost će vašega značaja jedina uživati u jakosti njezinog značaja. Ali ako vrlina ljubljenoga bića ne sretne na pragu našega srca vrlinu, koja joj malko nalikuje, onda ona ne zna, čijim bi rukama povjerila radost, koju je donijela.

CXVII.

Ma kakova bila sudbina vaših osjećaja, ne gubite odvažnosti. Prije svega, ako ne poznajete sreću u ljubavi, ne vjerujte, da ne ćete do kraja upoznati ni veliku sreću ljudskoga života. Neka sreća i uzme oblik rijeke, ponornice, bujice ili jezera, uvijek joj je tek jedan jedini izvor na skrovitim mjestima našega srca, pa i najbjedniji čovjek može da zamisli i najveću sreću.

Doduše, ima u ljubavi neka opojnost, koje on ne će upoznati; ali ta bi opojnost u ozbiljnom i iskrenom srcu ostavila samo veliku tugu, kad ono u pravoj ljubavi ne bi nalazilo i nešto sigurnije, dublje i stalnije od te opojnosti; a ono, što je najsigurnije, najdublje i najstalnije u ljubavi, ujedno je i ono, što je najsigurnije, najdublje i najstalnije u plemenitom životu.

Nije svakom čovjeku dano da bude junačan, divan, pobjedonosan,

genijalan ili naprosto sretan u izvanjskim stvarima; ali i najmanje razmažen izmedju nas može da bude pravedan, čestit, blag, bratski, plemenit; i najmanje nadaren može da se priuči da gleda oko sebe bez zlobe, bez zavisti, bez jada i bez nepotrebne žalosti; i najrazbaštinjeniji može imati ne znam kakova tiha udjela — koji nije uvijek najlošiji — na radosti onih, što ga okružuju; i najnespretniji može znati, do kojega stepena može da oprosti uvrjedu i izvine pogrješku i da se divi jednoj riječi ili jednome djelu ljudskom; i najmanje ljubljeni može ljubiti i poštivati ljubav.

Radeći ovako, on se naginje nad vrelo, gdje i sretni — češće, nego što se i misli — dolaze da se naginju u žarkim časovima sreće, eda bi se uvjerili, da su doista sretni. Duboko na dnu ljubavne sreće, kao i na dnu skromna pravednikova života, kojemu se slučaj nije htio da nasmiješi, nepromjenljiva je i stalna samo pravednost, povjerenje, milostivost, iskrenost i plemenitost. Ljubav daje tim svijetlim točkama nešto više sjaja, pa zato i treba tražiti ljubav. Najveća je prednost ljubavi, što nam otvara oči za neke mirne i blage istine. Najveća je prednost ljubavi, što nam daje prilike da ljubimo i da se u jednom jedinom objektu divimo onome, čemu ne bismo imali ni smisla ni snage da se divimo u tisuću drugih stvari, te nam tako proširuje srce za budućnost. Ali i u najdivnijoj ljubavi ima uvijek samo neka najjednostavnija sreća, neka vrlo shvatljiva nježnost i obožavanje, neko vrlo pristupačno povjerenje, neka sigurnost i iskrenost, neko vrlo čovječno divljenje i podatnost, što bi sve dobra, ako i nesretna volja mogla da upozna i u svojem tužnom životu, kad bi imala samo nešto manje gorčine, nešto manje neustrpljivosti, a samo nešto više poleta, nešto više energije.

KRAJ